

پہتتار

تحقیقی مجلہ

شعبہ پنجابی،
لاہور کالج، اے خواتین
یونیورسٹی، لاہور * پاکستان
2021ء

”چھتئار“ (زنائیاں دا پہلا شاہ مکھی پنجابی جرنل)

پروفیسر ڈاکٹر بشری مرزا، وائس چانسلر لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور
پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

سرپرست اعلیٰ:

مدیر اعلیٰ:

ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا

نائب مدیر:

ایڈیٹوریل بورڈ:

مجلس ادارت:

پروفیسر فریحہ باسط ڈائریکٹر (لسان و ثقافت) (ریٹائرڈ)، ڈاکٹر نسرین مختار (ریٹائرڈ)
شعبہ پنجابی، ڈاکٹر عابدہ حسن (ریٹائرڈ ایلو میڈینائز)، ڈاکٹر انجم طاہرہ، ڈاکٹر ریحانہ کوثر،
مس راحت اجمل

ایڈوائزر بورڈ:

مجلس مشاورت:

پروفیسر ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ (ریٹائرڈ پروفیسر اپوا کالج لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن
(چیئر پرسن پنجابی یونیورسٹی لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر سعید خاور بھٹہ (چیئر پرسن جی
سی یو لاہور)، ڈاکٹر صفی صدف (ڈائریکٹر پلاک)، ڈاکٹر نوید شہزاد (پروفیسر پنجابی
پنجاب یونیورسٹی لاہور)، ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد (ایسوسی ایٹ پروفیسر دیال سنگھ کالج
لاہور)، ڈاکٹر محمد منیر (چیئر پرسن سرگودھا یونیورسٹی)، پروین ملک (چیئر پرسن پنجابی ادبی
بورڈ)، پروفیسر ڈاکٹر دھنونت کور (پروفیسر پیٹالہ یونیورسٹی انڈیا)، عجائب سنگھ چٹھہ
(چیئر مین انٹرنیشنل پنجابی کانفرنس کینیڈا)، ڈاکٹر مرغوب حسین طاہر (پروفیسر اوسا کا
یونیورسٹی جاپان)، ڈاکٹر محمد ادریس (صدر شعبہ پنجابی پیٹالہ یونیورسٹی انڈیا)

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور۔

پتہ:

فون نمبر: 042-99203806-297, +92-334-4050347

chatnaar@gmail.com,

500/- روپے پاکستانی، بیرون ملک 25 امریکی ڈالر

شمارے داخل:

تحقیقی مجلہ

سال وار

ISSN

2521-9332

پختنار

شماره نمبر 5

جنوری۔ دسمبر 2021ء

جلد 5

مسلسل شماره نمبر 5

چیف پیٹرن

پروفیسر ڈاکٹر بشری مرزا

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

2021ء

ریسرچ جرنل چھتھناردی پالیسی

- 1- تحقیقی مجلہ ”چھتھنار“ وچ اجیے تحقیقی مقالے چھاپے جانے نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی دا سبب بن سکے۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات ”چھتھنار“ دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔
- 2- کسے وی مقالے وچ پیش کیتی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔
- 3- مقالہ نگار جیہڑی لکھت ”چھتھنار“ وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہو رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔
- 4- مقالہ نگار لئی مقالے دے نال مقالے دا Abstract (تلخیص) جیہڑا 3000 سولفظاں توں ودھ نہ ہووے تے انگریزی زبان وچ ہووے ضرور گھلن۔ Abstract نہ گھلن دی صورت وچ مقالہ چھپت وچ رلت نہیں کر سکے گا۔
- 5- ”چھتھنار“ وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھنوگھٹ دو ماہراں دی لکھتی رائے (Blind Review) لئی جان دی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے ”چھتھنار“ وچ شامل کیتے جانے نیں۔
- 6- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔
- 7- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔
- 8- مقالہ تو اتر نال لکھیا جائے تے سارے حوالے APA یا MLA شکل نال دتے جان۔
- 9- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:
لکھاری داناں، کتاب داناں، مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر
- 10- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیتی جاوے۔

مجلہ چھتھنار۔ شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)

E-mail: chatnaar@gmail.com, drmujahida@gmail.com

Ph: +92-334-4050347

ﷺ

دیریاں پیشک جھگڑے کیتے
 ماڑے لوکی تگرے کیتے
 غوطے کھاندے تارے نبی جی
 رب دی اکھ دے تارے نبی جی
 گل دے پکے قول دے سچے
 نبیاں دے وچ سب توں اُچے

جان کاشمیری

فہرست

11	مدیر	☆ اداریہ
13	پروفیسر ڈاکٹر سعید خاور بھٹا	1 تصوف تے لوک ادب
19	ڈاکٹر شمینہ بتول	2 بھگت کبیر سانجھ ولتا داحامی
	ڈاکٹر عائشہ رحمان	
25	عبدالرؤف گوندل	3 ناول دی ریت تے ٹور
31	ڈاکٹر شبنم اسحاق	4 متھ پرکھ دی ریت
	ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو	
37	ڈاکٹر یاسمین کوثر	5 کلام اقبال تے پنجاب دے صوفی شاعر
	ڈاکٹر شگفتہ فردوس	
49	بدر مسعود خان	6 اشوالال فقیر دی شاعری داسماجی تے عصری کچھ
	ڈاکٹر شائستہ حمید خان	
	ڈاکٹر واصف لطیف	
57	محمد اکبر گورایہ	7 قصہ مرزا صاحبان وچ ثقافتی عناصر
	ڈاکٹر عبدالواجد تبسم	
69	محمد حسنین ساحر	8 حافظ محمد عبدالجید دا غیر مطبوعہ ”فراق نامہ“
85	ڈاکٹر زین النساء	9 نویں پنجابی غزل وچ اکلاپا
95	احمد شہزاد	10 گریرین دی پنجابی لسانی کھوج پرکھ
103	ڈاکٹر محمد ایوب	11 قرآن مجید وچ رکھاں دا تذکرہ

قارئین کرام!

مجلد چھتنا رجیٹر اشعبہ پنجابی لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور دادو جات تحقیقی مجلہ تے شاہ مکھی لپی وچ دنیا دا پہلا زانیاں دا پنجابی تحقیقی مجلہ اے۔ جیہڑا زانیاں نوں اچارن، آدرمان تے ماننا دیون لئی 2017ء وچ پہلی واری کڈھیا گیا۔ رب دی مہرتے لکھارناں، لکھاریاں دی ات محنت پاروں HEC منظوری وچ پہلی واری "Y" کیلگری وچ لانگھ مار گیا اے۔ ایس جرنل وچ مرداں دے مقالے وی چھاپے جاندے نیں پر ترجیح زانیاں نوں حاصل اے۔ چھتنا رجیٹر وچ چھپن والے مقالیاں نوں HEC دے اصول پاروں اک پاکستانی تے اک پاکستان توں باہر کسے ملک دے پارکھ کولوں (Blind Review) توں بعد مجلہ دا حصہ بنایا جاند اے۔ مجلہ وچ پنجابی تے پنجابی زبان بارے لکھے ہر لپی دے مقالے چھاپے جاندے نیں مقالہ تن صفحیاں توں تھیں صفحیاں تک دا کھوج پرکھ دا مقالہ ہونا لازم اے۔ پٹیوں شمارے وچ جیہڑا Y کیلگری دی لانگھ توں بعد پہلا شمارہ اے۔ 10 مقالیاں دا مجموعہ اے۔ جہدے وچ اپنی نوعیت دے نمایاں مقالے شامل کیتے گئے نیں۔ پہلا مقالہ انتہائی مختصر ضخامت دا حامل پروفیسر ڈاکٹر سعید خاور بھٹہ، صدر شعبہ پنجابی گورنمنٹ کالج یونیورسٹی لاہور دا گھڑیا ”تصوف تے لوک ادب“ اے۔ اوہناں لوک ادب وچ تصوف تے مبنی شاعری تے نثر دا مختصر احاطہ کیتا تے ادب وچ دوہناں صفاں نوں کھنگایا اے۔ دو جا مقالہ ڈاکٹر ثمنینہ بٹول تے ڈاکٹر عائشہ رحمان دا سا نجھما مقالہ ”بھگت کبیر سانجھ ولتا دا ماضی“ اے جہدے وچ اوہناں بھگت کبیر ہوراں دے سماجی تے سیاسی کچھ اگھیرے نیں۔ عبدالرؤف گوندل ہوراں دا مقالہ ”ناول دی ریت تے ٹور“ ناول دی تاریخ، ٹور تے حال دا بہترین عکاس اے۔ اوہناں ناول دا احاطہ کردیاں ناولاں دیاں کہانیاں، کرداراں تے اڈاڈا تمام پہلوواں بالخصوص ”کہانی“ گھڑن تے توڑ چاڑھن دے نال نال اوہدے کئی سالوں دے پندھ نوں وی مقالے دا حصہ بنایا اے۔ چوتھا مقالہ ”متھ پرکھ دی ریت“ اک واری فیر مختصر پر مدلل مقالہ اے جیہڑا شبنم اسحاق تے ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو دی مشترکہ تخلیق اے جیہڑا اباہمی سوچ دا وی عکاس اے تے چھتنا رجیٹر وچ آدر دین دا عکاس اے۔ ڈاکٹر یاسمین کوثر تے ڈاکٹر شگفتہ فردوس دا مقالہ ”کلام اقبال تے پنجاب دے صوفی شاعر“ علامہ اقبال جیسے اردو تے فارسی دے اہل صوف دی پنجابی ادب دے صوفی شاعراں نال فکری سانجھ دا عکاس اے۔ اوہناں ثابت کرن دی کوشش کیتی اے کہ صوفی بھانویں کسے زبان دا ہوئے اوہدا شخصی تصوف اک سوچ دانہ صرف متحمل ہوندا اے سگوں کلام اُتے وی زبان دی تھاں تصوف دا عنصر ای غالب ہوندا اے۔ بدر مسعود خان، ڈاکٹر شائستہ حمید تے واصف لطیف ہوراں دا مشترکہ مقالہ ”اشوال

فقیر دی شاعری داسماجی تے عصری کچھ“ اے۔ اشوالال ہوراں دی شاعری تے شخصیت دے لکے پہلوواں داعکاس مقالہ اے جیہڑ اسماج تے عہد دا ترجمان اے۔ ستواں مقالہ ”قصہ مرزا صاحبان“ وچ ثقافتی عناصر تے مبنی مقالہ اے۔ مقالے وچ پنجاب دی ثقافت، عہد تے رہتل بہتل دی واضح عکاسی کیتی گئی اے۔ حسنین ساحر ہوراں دا اپنی نوعیت دا منفرد مقالہ ”حافظ محمد عبد المجید دا ”فراق نامہ“ غیر مطبوعہ سی روزی توں گھڑیا گیا اے۔ جیہڑ اوہناں دیاں سی حرفیاں دانہ صرف ترجمان اے سگوں مکمل سی حرفی سودھ کے ایہدا حصہ بنائی گئی اے۔ چھتھنار دی تخلیق وچ علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی دے شعبہ لسانیات پاکستان دے رتی استاد تے محقق گاہے گاہے نیوندراپاؤندے رہندے نیں۔ جہدا موجودہ شمارے وچ نیوندر اڈاکٹرز یب النساء ہوراں ”نویں پنجابی غزل وچ اکلاپا“ دے روپ پایا اے۔ ایہہ مقالہ وی وکھرا دکھرا اے۔ مجلے دا دسواں مقالہ احمد شہزاد ہوراں دی دین اے جہاں تنقیدی پکھوں تحقیق کیتی اے۔ ”گریسن دی پنجابی لسانی کھوج پرکھ“ بارے ڈھیر سوہناتے معصومانہ مقالہ آون والے کھوجکاراں لئی روشن دیوانا ثابت ہووے گا۔ مجلے دا اخیر لا مقالہ ڈاکٹر محمد ایوب دا ”قرآن مجید وچ رکھاں دا تذکرہ“ جدید سائنسی تحقیق دا مرقع اے جیہڑ ادین تے سائنس دی سانجھ نوں پنجابی پڑوچ لیا یا اے۔ رب ایس مجلے دی ودھانی وچ ڈھیر وادھا کرے۔

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بیٹ

مدیر چھتھنار

چیئر پرسن شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, Jan.-Dec. 2021, P.

☆ پروفیسر ڈاکٹر سعید خاور بھٹہ

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری-دسمبر 2021ء، مسلسل شمارہ 5

تصوف تے لوک ادب**Abstract**

Several themes of mysticism in the folk literature. Various themes and topics creep into the folk literature only when those become privileged enough to be accepted by the general society and people at large. The mystic consciousness has been an important component of the Indus Valley culture. Even in the pre Islamic period, the Indus Valley had already produced the adequate material on the spiritual aspect of human life. The author has focused on the significance of spiritual guide in the Punjabi literature and the impact of Sufi thought on life and subsequently on the folk literature. The symbol of spinning wheel and its spiritual meaning , the folk stories and metaphors inspired from sufism and the value system based on Sufi ethics have been analysed in depth and presented in a coherent manner. The bottom line of the author is

that themes and topics first gain popularity at the level of people and subsequently become a part of the folk literature.

پنجابی لوک ادب تے صوفیانہ ادب دا الپس وچ دوہرا ساڑکا اے۔ وادی سندھ دے واسیاں کان تصوف او پرانا ہی۔ اتھے ویدانتی سوجھ توں پیر مہر علی شاہ تیکر کئی لہراں ابھریاں جہناں دا ڈھاپنے اندر نوں صاف رکھن تے اُچیاں اخلاقی قدریں دا درس دیوناہا۔ ویدانت، بدھ مت، بھگتی ناتھ، اسماعیلی، چشتی، سہروردی تے قادری فکر اپنی سمکالی دھارا نال لکرائی تے لاجھ چمکدی اگے نوں ودھدی گئی۔ صوفیانہ وچار کوئی ”خواص“ دی شے ناہن، جہناں نوں عام لوکاں توں اوہلے رکھ کے وچاریا جاند تے نہ ہی شاعر ”تصوف برائے شعر گفتن خوب است“ واسطے شاعری کردا۔ رب نال پریت تے لوک بھلے دا اچھا و بہار بنیا کہ ہزاراں سالوں دی تہذیبی روایت ایہدا مومنہ بولدرا ثبوت اے۔ ہزاراں ورھیاں دے شاندار فکری پچھوکر ڈاسٹہ ایہہ نکلیا کہ تصوف عوامی قدر بن گیا کسے آجڑی، کامے، نمائے نے من اندر جھاتی ماری تے اوہنوں ہر پاسے اللہ والی تاری وجدی دسی۔ اتھے بھائی گورویاں روحانی راہنمادی پہلے وی اُچری تھیاں ہا، پر مسلمان صوفیاں راہیں اتھے مرشد تے پیر دے سب پرچلت ہوئے تے صوفی سلسلیاں دی اچھی لڑی ہوند وچ آئی جہناں دا اثر عام لوکاں دے مناں تیکر ہویا۔ چنھاں دریا دے وسیب نوں تاں فقیراں تے عاشقاں دا دریا آکھیا گیا اتھے چپے چپے اتے صوفیاں دیاں درگا ہواں دسدیاں نیں۔ ہر ٹاہری دا اپنا مرشد اے جہنے اوہناں نوں مسلمان کیتا یاں اوہناں دے وڈے اندر باطن نوں مانجن دی چنگ جی۔ ٹاہری دا ایہہ مرشد اوکھے ویلے بوہڑ داتے اپنے مریداں دے کپریں پھیریاں نوں دھکدا۔ یارھویں والی سرکار، بہاؤ الدین زکریا ملتانی، حضرت شاہ اسماعیل بخاری، بابا فرید، سخی سرور تے سینکڑے ہور ناواں نال اچھاں کئی کرامتاں جڑیاں نیں، جہناں اوکھے ویلے اپنے مریداں دی بانہہ پھڑ کے لچ پالی۔ 1857ء دی جنگ آزادی بارے اک لوک کہانی وچ لکھیا اے:

”مہر مراد آہدا ہوندا ہا: محمد خان داوی کوئی گناہ نہیں۔ میں آپ خواب اچ ڈٹھا ہے بھئی دو بیڑیاں دے وچ ہائیں۔ ہک دے وچ کھرل تے وٹو ہائیں تے ہک دے وچ اسیں ہائیں ترہانے فتیانے۔ دو آں بیڑیاں نوں پانی پوندا آ وندا ہے۔ ہک پھکیر لگا آیا ہے ساڑھی الا، سروں کوناتے لما جیہا۔ اوس آن کے ہتھ چاں گھتیا ہے، جیہڑی بیڑی دے وچ کھرل تے وٹو ہائیں۔ چھک کے لے کے کدھی اے لڑ پیا ہے۔ میں وی اوہنوں لکریا۔“ کیہ پھکیر!! اساڈے نال وی کجھ

کریں۔“ اوس آکھیا ”میں تاں پیر ہاں شیخ سہائل اپنے مریداں نوں لے جانا
ہاں تے تسیں وی اپنے پیر نوں سدلیو“۔ اوہناں نوں تاں شیخ سہائل لے
گیا۔“ (1)

ایس مددکارن قبیلے دی دھڑکان ای ناہی مرشد نوں سوریا جاندا سگوں اندروی سوڑتے ذاتی خواہشاں وی ولیاں
دے درتے لے جانداں۔ قادریاں دی درگاہ اتے اک جٹی دی فریاد ہر پنجابی جاندا اے:
حجرے شاہ مقیم دے، اک جٹی عرض کرے
بکرا دینی آں پیر دا، میرے سردا سائیں مرے
پنج ست مرن گواڈھناں، رہندیاں نوں تاں چڑھے
کتی مرے فقیر دی، جیہڑی ٹوں ٹوں نت کرے
ہٹی سڑے کراڑ دی، جتھے ڈیوانت بلے
گلیاں ہوون سنجیاں ، وچ مرزا یار پھرے (2)

مرشد دی ماننا نت جیون تے روز مرے دا حصہ بن گئی۔ ہفتے دے ستاں دناں وچوں اک دیہاڑ بدھ دے ناویں
اے تے سوموار پیراں دا وار بن گیا۔ فجر نور پیر دا ویلا آکھیا گیا۔ تصوف وچ فقر دا اچا مقام اے۔ شیخ ابوسعید، جنید بغدادی، علی
ہجویری تے سلطان باہو ہوراں کول فقر دیاں بخشاں ملدیاں ہن تے اوہناں فقر نوں رب دی حضور دا اچیرا مقام دسیا اے۔
ایہناں عظیم صوفیاں نے اپنے روحانی درجیاں راہیں جیہڑے سٹے کڈھے تے اپنے مانتواں نوں ایہدی تعلیم دتی، اوہ پنجابی
جیون وچ اچی قدر بن کے ابھری۔ اللہ والیاں نے فقر دے جیہڑے نتارے کیئے اوہ اک اکھان وچ انج نیں:

حد لنگھے اولیاء بے حد لنگھے پیر
حد بے حد دوویں لنگھے اوس دا ناں فقیر (3)

پنجابی وچ فقیر زانظری بخشاں دا حصہ نہیں بنیا سگوں ایہدا جیون دے ورتارے نال ڈونگھارشتہ ہے۔ جدوں انسان
دی قسمت اوہدا ساتھ چھڈ جاندی اے تاں اوہ فقیراں نال کھیہنا شروع کر دیندا اے اخیر اوہ درگاہواں دھتکار یا جاندا اے۔
اک ڈھولے وچ ایہدا اویر وانج اے:

راٹھاں دے دہنہمہ جنابوں جاوون تاں اوہ پھکیراں نال جھگڑیندن
سپ نوں موت آدے تاں اوہ نکل آوند اے راہ تے (4)

اُچیریاں صوفیانہ موضوعاں دا ویروالوک ادب وچ سبج سبھا لبھ جاندا اے تے ایہناں توں صاف دکھالی دیندا اے کہ تصوف دی تعلیم ایہتوں دے واسیاں دے جیون دا اک آنکھرواں انگ اے۔ پنجابی دے کلاسیکی ادب وچ علامتی نظام دی اچیری تھان اے تے خاص طور اُتے چرنے دی علامت مڈھلی حیثیت رکھدی اے۔ وادی سندھ ہمیش کپاہ دا مرکزی رہی اے۔ کپاہ چکن، ولین، تنن، پنجن تے پھیر پونیاں بنا کے چرنے اُتے کتن دا عمل ویداں توں لے کے اجو کے پنجابی ادب تیکر دکھالی دیندا اے۔ صوفیاں نے انسانی وجود نوں چرنے دی علامت راہیں بیانیا۔ ایس وجود دے چرنے اُتے جوکتیا گیا اوہی اوڑک عملاں دی گھڑی وچ بھجنا اے۔ شاہ حسین تے بلھے شاہ کول ایس علامت دا ورتار عام دسد اے تے اوہناں دے اثر پٹھ کئی شاعر اپنے کلا دا حصہ بن کے پگے۔ چرنے دی ایس علامت داسراوی لوک ادب وچوں ملدا اے۔ پنجابی دے اجیہے ڈھولے جہناں وچ صوفیانہ موضوعاں نوں بیانیا گیا اے ”معرفت دے ڈھولے“ سدیندے ہن۔ ایہناں ڈھولیاں وچ چرنے اُتے کتن دا پورا علامتی نظام ملدا اے کہ کیوں ایس جسم اُتے چنگے عمل کر کے عملاں دی کچھی بھرنی اے:

گھوک او سوہنا رنگلا، من دیاں لاه کے رڈیاں
تینوں کارگر سوہنے چا گھڑیا، کئی عزتاں دے کے وڈیاں (5)

ہر ویلے پیا وہو میرا رنگلا چرنہ
تینوں کارگر اے جوڑ بنایا، کیڈا پھیریا نہیں ہتھ صفائی دا (6)

لوک ادب وچ چرنے نوں انسانی وجود دی مثال دے کے انسان نوں چنگے عمل اُتے پریرن دیاں ونگیاں کئی لوک صفاں وچ ویکھیاں جاسکدیاں ہن۔ پنجابی دیاں رومانوی داستاناں پنجابی ادب دی عظمت دا نشان ہن۔ ہیر رانجھا، مرزا صاحبان، سسی پنوں، سوئی مہینوال تے ڈھول سسی دیاں کہانیاں ہزاراں ورھیاں توں لوکائی وچ پرچلت ہان۔ لوک کہانیاں نوں فن دا حصہ بنا کے کلاسیک دے درجے تیکر اپڑایا۔ صوفی شاعران کول ہیر، رانجھا، سسی، پنوں تے مہینوال وغیرہ رب تے سا لک دی علامت راہیں اُگھڑے تے پنجابی دی صوفیانہ شاعری دا مڈھلا استعارہ بن گئے۔ صوفیاں نے لوک کہانیاں دیاں مرزاں نوں ای حقیقت نال جوڑ کے بیانیا۔ ہیر رانجھیاں سوئی مہینوال دی کہانی وچ دوویں ہیر و مچھیں چار دے ہن تے لوکاں دے من بھانے پاتر ہن۔ ایسے پریت دا صدقہ لوک ادب دی صنف ماہیا اے۔ رانجھا تے مہینوال عشق حقیقی دا استعارہ بن کے نچرے ہن:

آوے رانجھا! میرے حال دا
اللہ! سارے پتن کھیڑیاں ونج ملے

میرا رانجھا کیہڑا
 کائی آکھوون میرا رانجھا کیہڑے پین
 اللہ! پاڈولی چلمینوں کیہڑے
 میں تاں بھٹھ کیہڑیاں نوں گھتاں (7)

صوفیانہ شاعری علامتاں دا بھریا بھنڈا رہے تاں رومانی داستاناں عظیم تمثیلاں دا شاہکار ہن۔ تمثیلی انداز لوک ادب وچوں پنکر کے داستاناں دا حصہ بنیا۔ داستاناں راہیں لوک ادب دی امیری دا انگ بنیا ہے، پکی تھتھی گل اے کہ لوک کہانیاں وچ وی تصوف نوں تمثیل راہیں بیان دی ریت رہی اے۔ تصوف دی روح اجیہاں اخلاقی قدراں ہن جیہڑیاں انسان نوں مادی خواہشاں حسد، حرص، ہوس، تکبر، لالچ، لو بھ، ہنکار تے کرودھ توں ورجدیاں ہن تے ذکر، فکر، توکل، ترس، سخاوت، سیوا، تقدیر تے لوک بھلے ول پریردیاں ہن۔ پنجابی لوک ادب ایہناں موضوعاں دا انمول خزانہ اے:

کوئی اوٹھ قطارے نیں
 روزی سوہنار دلیسی کیوں وطن و سارے نیں (8)

چٹی وے لوئی ماہیا
 رب دیاں لکھتاں تے جاندی پیش نہ کوئی ماہیا (9)

تصوف وادی سندھ وچ جیون دی اُچی قدر بن کے متریا۔ صوفیاں نے خلقت نوں سچے سائیں والی پریت راہی پایا۔ اوہناں لوک بولی وچ سد یو یاں قدراں دا پرچار کیتا تے لوک ریت نے ایہنوں سانجھ لیا۔ لوک ادب صوفیانہ تعلیماں تے روحانی قدراں دا موضوع بنیا۔ کلاسیکی شاعراں ایسے لوک مانتا نوں ویکھدیاں اپنی کلا دا حصہ بنا کے ایہنوں عظمت بخشی۔ اوہناں لوک بھلے تے ربی پریت دا اجیہا ٹانکا لایا کہ اوہناں دی شاعری لوک مناں اُتے راج کرن لگی۔ اوہناں دیاں ٹاویاں ٹاویاں تکاں اکھاناں وانگوں پرچلت ہوئیاں۔ تصوف، لوک ادب تے کلاسیکی ادب اجیہا تر وڈھ (تکون) ہے جیہڑا پنجابی جیون وچ رچیا ہویا اے۔

حوالے

- 1 سعید بھٹا، نابر کہانی، لاہور: سانجھ پبلی کیشنز، 2017ء، ص 45-46
- 2 سعید بھٹا، کمال کہانی، لاہور: سانجھ پبلی کیشنز، 2006ء، ص 26
- 3 اسلم رانا، ڈاکٹر، پنجابی لوک ادب اُتے اسلامی اثرات، سانجھ وچار (مرتبہ) سعید بھٹا، لاہور: اے ایچ پبلشرز، 1997ء، ص 53
- 4 سعید بھٹا، بار کہانی، لاہور: سانجھ پبلی کیشنز، 2011ء، ص 131
- 5 سعید بھٹا، چین چنھاں دے، لاہور: پنجنڈا کیڈمی، 1990ء، ص 100
- 6 شارب، بار دے ڈھولے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1985ء، ص 266
- 7 افضل پرویز، لوک گیتاں وچ پنجاب دامہاندر، سانجھ وچار (مرتبہ) سعید بھٹا، لاہور: اے ایچ پبلشرز، 1997ء، ص 30
- 8 اسلم رانا، ڈاکٹر، ص 46
- 9 شارب، پروفیسر، ماہیا، سانجھ وچار (مرتبہ) سعید بھٹا، لاہور: اے ایچ پبلشرز، 1997ء، ص 146

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, Jan.-Dec. 2021, P.

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2021ء، مسلسل شمارہ 5

☆ ڈاکٹر ثمنینہ بتول، ڈاکٹر عائشہ رحمان

بھگت کبیر سانجھ و لتا دا حامی**Abstract**

Bhagat Kabir saint and mystic poet belong to 15th century. He was one of the Bhagati movement followers through which he gave the message of equality, love and peace. His poetry was in the genre of Dohe and songs. The topics of his poetry were oneness of God, love, negation of pride, arrogance, lies and importance of soil, nullify materialism, reality of death and truth. His poetic style is effective whereas his Dohas and songs contain Hindi, Persian and Arabic language words.

بھگت کبیر سادھو، درویش تے بھگتی تحریک دے پیروکار دی حیثیت نال جانی پچھانی شخصیت نیں جہاں دی شاعری اتے صوفیاں بزرگاں دیاں سوچاں دی گوڑھی چھاپ اے۔ بھگتی تحریک دے آگورا مانندے چیلے دی حیثیت نال بہوں مشہور ہوئے۔ ایہدا کارن اوہناں دا بہتا ویلا عامان وچ لنگھناسی۔ اوہناں شاعری راہیں ایکتا، پریم تے امن داسنیہا لوکائی تائیں اڑایا۔ جمیل جالبی موجب:

”کبیر عوام کے شاعر تھے اسی لیے ان کی زبان عوام کی زبان تھی۔ وہ جو کچھ کہتے

تھے عوام کو زبان میں کہتے تھے۔ الفاظ کی سحت کی ان کو فکر نہیں ہے۔“ (1)

☆ ایسوی ایٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

بھگت کبیر دے جمن تے مرن بارے لکھاریاں دی رائے وچ اختلاف اے۔ کچھ لکھاریاں اوہناں نوں تیرھویں جد کہ کچھ اوہناں نوں پندرھویں صدی عیسوی دا شاعر آکھدے نیں۔ کبیر نے برہمن گھرانے وچ اک بیوہ دے گھر جنم لیا جنہاں نوں اوہ تالاب کنڈھے چھڈ گئی۔ نیر و نامی مسلمان جولاہے تے اوہدی بیوی نیانے اوہناں نوں پالیا۔ غریبی پاروں اوہناں دی تعلیم ول دھیان نہ دتا گیا پر اوہناں نے اپنے باپ دا پیشہ سکھ لیا۔ کبیر نے دنیا تیاگن دی مخالفت کیتی۔ اوہناں ویاہ وی کیتا تے اک پتر تے اک دھی وی سی۔ بھگت کبیر نے شاعرانہ اظہار لئی دوہڑے تے گیت جیہیاں صنفاں نوں اپنایا۔ سردار جعفری لکھدے نیں:

حالات و واقعات کا کبیر، سن اور تاریخ کا کبیر زندہ نہیں ہے لیکن فکر اور شعور کا

کبیر، جذبے اور احساس کا کبیر، شعر اور نغمے کا کبیر زندہ ہے۔ ہر دوہا اس کی ہستی

ہے، ہر پد (نظم) اس کی ذات، ہر خیال اس کی زبان۔“ (2)

گرنٹھ صاحب وچ شامل بانیاں وچ سبھ توں ودھ کلام بھگت کبیر جی دا اے۔ اوہناں دی شاعری وچ رب دی ایکتا تے اوہدے نال عشق، غور تکبر تے جھوٹ دی ننڈیا، دنیا دی بے ثباتی، موت دی حقیقت تے سچ دی وڈیائی شامل نیں۔ اوہناں دا بیان ڈھنگ گوہ گوچر تے تمثیلی جد کہ اوہناں دے دوہڑیاں تے گیتاں وچ دو جیاں زباناں دے شبدیں دی رلت اے۔ بھگت جی دی شاعری وچ ویلے دیاں مقامی زباناں توں وکھعربی، فارسی دا ڈھیر اثر اے۔ V.K.Sethi دے آکھن موجب:

"in his poems Kabeer has used words from many languages and dialects, Braj, Aradhi, Bhajphai, Maithili, Rajasthani, Bundelkhandi, Punjabi, Marathi and Gujarati. He has even employed words from Sanskrit, Persian and Arabic with equal facility." (3)

بھگت کبیر نے لوکاں نوں عمل ول پریریا عبادت پاروں ای انسان دی نجات اے۔ اوہناں دا جیون عشق الہی وچ ڈبیا سی۔ اوہناں گیتاں تے دوہڑیاں راہیں رب دی ایکتا تے وڈیائی بیان کیتی۔ رب قادر کریم اے جیہڑا کائنات دا نظام اکلیاں بناں کسے سہارے چلا رہیا اے۔ اوہدی ذات ازل توں ابد تائیں رہن والی اے۔ اوہدے جلوے تے قدرتاں لامحدود نیں مکان تے زمان دی قید توں آزاد اے۔ آسماناں تے زمیناں دی ساریاں مخلوقاں دا پالنہارا اے۔ اوہدی مخلوق وچوں کوئی بھکا نہیں سوندا۔ بھگت کبیر ایس حوالے نال اپنے دوہڑے وچ لکھدے نیں:

کبیر پر بھاتے تارے کھسے، تیو ایہہ کھسے سریر
اے دوئے اکھر نہ کھسے، سو گہہ رہیو کبیر (4)

بھگت کبیر دی شاعری اتے بھگتی تحریک دی گوڑھی چھاپ اے جیہدے راہیں اوہناں انسان دوستی، محبت، امن تے مساوات دا درس دتا۔ بھگت جی اسلام تے ہندومت دوہناں مذہباں توں متاثر سن۔ مسلماناں نال اکٹھیاں رہن پاروں اوہناں دی سوچ تے فکروچ اخلاقی قدراں دی چاشنی سی جیہڑی تنگ نظری توں اونچھی دکھالی دیندی اے۔ اوہناں وکھرے تے نفرت توں منع کیتا۔ کیوں جے اوہناں نے انسانی مساوات نوں فوقیت دیندیاں مذہب توں دکھ اپنی شاعری نوں رچیا اے۔ انسان ہووے دے ناطے اوہ سبھ نوں براری دا درجہ دیندے نیں کسے اونچ دے قائل نہیں۔ گو پی چند نارنگ لکھدے نیں:

”کبیر نے معبود حقیقی کا جو تصور پیش کیا ہے اس میں ہندو مذہب اور اسلام دونوں
کی روح جھلکتی ہے۔ وہ مطلق بھی ہے اور مشخص بھی۔“ (5)

اللہ واحد تے لاشریک اے جیہڑا ہمیش رہن والا اے۔ دینا تے دنیا نال جری ہر شے فانی ہوون اے۔ رب دے کن نال فیکون ہو جاندا اے۔ انسان جو سوچدا اے اوہدے بارے وی رب نوں جانکاری اے۔ انسان دی حیاتی برف وانگوں اے جیہڑی پگھل کے وجود گوا دیندی اے۔ انسان نوں ہر ویلے رب توں ڈرنا چاہیدا اے جیہڑا زور آور اے۔ رب نے انسان دی حیاتی وچ نشیب تے فرازاں توں توازن انسان دی حیاتی نہ پھلاں دی تے نہ ای کنڈیاں دی تیج اے۔ دکھ، تکلیف، غم، سکھ تے سکون انسان دے وس نہیں پر رب داناں پکارن پاروں انسان حیاتی دے دکھاں، تکلیفاں نوں تیاگ کے خوشیاں تے سکھ مانیا جاندا اے۔ محبوب نوں ملن دی تاگھ تے آس انسان اندراک اجیہی ہمت پیدا کردیندی اے پئی اوہنوں نہ کسے تکلیف نہ کسے خشی دا احساس باقی رہندا اے۔ محبوب نوں پاؤن مگروں ای سارے جذبے تے احساس اپنے جو بن تے دکھالی دیندے نیں تے جے محبوب مجاز دے پردے ہٹا کے حقیقی دنیا دا واسی دکھالی دیوے تے خشی دا ٹھکانہ ای نہیں ہوندا۔ بھگت کبیر وی سائیں اگے اپنے دکھاں درداں دی پتھانساؤندیاں دل دا بھار ہولا کردے نیں۔ کبیر اپنے محبوب یعنی رب نوں ملن لئی بے چین سن اوہ گیت راہیں اپنے وچار ساخجے کردیاں آکھدے نیں:

سائیں بن درد کرتجے ہوئے

دن نہیں چین رات نہیں منڈیا، کاہے کہوں دکھ ہوئے

آدھی رتیاں پچھلے پہروا، سائیں بنا ترس رہی سوئے

کہت کبیر سنو بھائی پیارے، سائیں ملے سکھ ہوئے (6)

کائنات دا ظہور عشق پاروں ہو یا دین اسلام راہیں اللہ نال عشق، محبت تے پریم دا پرچار کیتا گیا۔ رب نال عشق،

محبت تے پریم دادرس بھگت کبیر دے کلام وچ ڈھیر اے۔ پریم نال کدورت تے وکترے جے جذبات مکدے نیں سگوں انسان اپنے آپ وچ رب دی ذات دا جھلکا دکھالی دیندا اے۔ بھگت کبیر نے لوکائی نوں پریم دادرس دتا کیوں جے ایہی رب دے ذکر تے سکون دی بنیاد اے۔ محبت دی حس ہر جاندار نوں دتی گئی اے پر رب نے ایس حس توں دکھ انسان نوں عقل، سمجھ تے دانائی دے کے دو جیاں مخلوقاں اتے فضیلت دتی۔

بھگت کبیر دی سانجھ عامان نال سی جیہڑے اوہدے کول آندے، بہندے تے وچاراں توں لاجھ چکدے۔ اوہ لوکائی نوں اپنے نال رکھدے تے اونہاں دے دکھ تے تکلیفاں دور کرن دا جتن کردے۔ اوہناں وڈ تے فرقہ بندی دی مخالفت کردیاں ساریاں انساناں نوں اک مقام دتا۔ اوہ مساوات دے حامی سنجس پاروں اپنی کوتا وچ انفرادیت دی تھاں اجتماعیت دی گل کردے قاضی جاوید، بھگت کبیر دے حوالے نال لکھدے نیں:

”کبیر داسانگا لوکائی نال سی تے اونہاں دے خیالات اتے اجتماعیت پسندی

غالب اے۔ اوہ لوکائی نوں نال لے کے چلنا چاہندے نیں۔ اونہاں نے

مہاویر تے مہاتما بدھ توں وی زیادہ سماجی طبقہ بندی دی مخالفت کتی۔“ (7)

انسان دا وجود ہمیش رہن والا نہیں سگوں فانی اے وڈیائی دی ننڈیا کرنی چاہیدی اے۔ اللہ دی ذات ان اللہ علی کل شئی قدر اے ایس لئی وڈیائی اوہدے کول اے۔ اللہ نے انسان نوں اشرف المخلوقات بنایا تے فرشتیاں توں وی اچا قرار دتا۔ وڈیائی انساناں تے فرشتیاں دی صفت نہیں۔ وڈیائی اختیار کرن نال تکبر عزرازیل راخوار کرد، بہ زندان لعنت گرفتار کرد جیہی اوکھت بھوگنی پیندی اے۔ اللہ نوں عاجزی تے انکساری پسند اے ایس لئی انسان نوں ہمیش رب اگھکھنا چاہیدا اے۔ رب اگے جھکن نال انسان دیاں اوکھتاں سوکھتاں وچ بدل جان دیاں نیں۔ بھگت کبیر لکھدے نیں:

کبیر گرب نہ کیجیے، چام لپیٹے ہاڈ

ہیور اوپر، چھتر تر، تے پھن دھرنی گاڈ (8)

اللہ نے انسان نوں دھرتی اتے آکڑ کے ٹرن توں وی ہٹکلیا اے۔ انسان دی اپنی کوئی حیثیت نہیں۔ اوہنوں رب نے اپنی عبادت لئی ایس دنیا وچ گھلیا۔ مرن مگروں انسان مناں مٹی تھلے دب جاندا اے تے اوہاناں، شخصیت تے پچھان مک جاندی اے۔ جھوٹ مندیائیاں دی جڑھ اے جیہڑی چنگیاں نوں گھن وانگوں کھا جاندی اے۔ اک جھوٹ لکان لئی ڈھیر جھوٹ بولنے پیندے نیں۔ حق تے باطل دا دیدھ ہمیش توں رہیا پرست حق سچ دی اے۔ لوبھ لالچ توں بچن دی پریرنا کردیاں بھگت کبیر تے انسان نوں انج درس دتا:

کبیر جہاں گیان تہاں دھرم ہے، جہاں جھوٹہ تہاں پاپ

جہاں لوبھ تہاں کال ہے، جہاں کھما تہاں آپ (9)

دنیا کھید تماشا اے چہنے مک جانا اے ایس لئی اخلاقیات دا پلہ نہیں چھڈنا چاہیدا۔ انسان دی حیثیت دنیا وچ جمان وانگوں اے جہنوں اپنے ساہواں تے وی اعتبار نہیں۔ ایس مہمان خانے وچ کجھ چر آون اے ہمیشہ لئی نہیں۔ کل نفس ذائقہ الموت یعنی موت دی حقیقت توں انکار نہیں۔ جیہڑا جمیا اے اوڑک اوہنے مرنا اے۔ حیاتی دے تھل وچ انسان دے ساہواں دا کوئی اعتبار نہیں۔ انسان ایس دنیا وچ خالی ہتھ آیا اے تے مرن وی خالی ہتھ جاوے گا۔ مرن نال اوہدی سہان تے ناں وی مک جاندا اے۔ دنیا دی لذتاں صرف دنیا دی حیاتی تائیں ای نیں یعنی انسان دا گھر بار تے مال اولاد نال تعلق اوہدے ساہواں تیک اے۔ مرن مگروں جدوں آخر وچ حساب ہونا اے تاں عملاں اتے ہوگ نبیڑا کیا صوفی کیا بھنگی۔ عملاں نال بہشت جد کہ بھیرے عملاں پاروں دوزخ وچ سزا بھگتنی پوے گی جیویں:

کبیر کوڈی کوڈی جور کے، جوڑے لاکھ کرور

چلتی بار نہ کچھ بلیو، لئی لنگوٹی تور (10)

بھگت کبیر نے ذات پات دی ونڈ مکاون دی نہ صرف پک کیتی سکوں مسلماناں تے ہندوواں نوں سانجھیاں کرن دا آہوی کیتا۔ ایسے پاروں مسلمان اوہناں نوں مسلمان جد کہ ہندو اوہناں نوں ہندو سمجھدے سن۔ رب سوہنے نے انسان نوں مٹی گارے توں بنا کے ایہدے وچ روح پھونکی چہنے اخیر مٹی وچ ای رل کے مٹی ہو جانا اے۔ جے اوہ ایس حقیقت نوں سمجھ لوے تے دنیا وی جنجالاں توں باہر آ جاوے تے اک دو جے نال رل مل کے حیاتی لنگھاوے۔ غرور تکبر دی منڈیا کر دیاں اپنی حقیقت اُتے جے انسان غور کرے تاں مٹی توں عاجزی کرن دا ول وی سکھ سکدا اے جہنوں پیراں پیٹھ مدھولیا وی جاندا اے پر اخیر اوہ مٹی اوہدے پردے وی کج دی اے تے اوہدے چنگے مندے عیاں نوں اپنے اندر کالیندی اے۔ کبیر نے مٹی دے ایس پتلے دی حقیقت تے دنیا دی بے ثباتی انج بیان کیتی اے:

کبیر ماٹی کے ہم پوترے، مانس راکیو ناؤ

چار دوس کے پاپنے، بڈ بڈ روندھے ٹھاؤ (11)

مٹی دی اہمیت توں انکار ناممکن ایس گلوں اے پئی جیوندیاں پیراں تھلے جد کہ مردیاں انسان اوہدے تھلے دب جاندا اے۔ ایس لئی انسان نوں عملاں دی درستگی ول گوہ کرنا چاہیدا اے جس پاروں اوہدی نجات اے۔ اوہنوں حقوق اللہ تے خاص طور تے حقوق العبادول توجہ دینی چاہیدی اے۔ نیچاں دی اشنائی توں انسان نوں کدی فیض نہیں لہدا۔ بھگت کبیر نے انجیہ لوکاں توں دور رہن دی تلقین کیتی اے جیہڑے دو جیاں نوں نقصان اڑاندے نیں۔ چنگا میل ورتن انسان نوں کامیابی

تائیں اڑاند اے۔ بھگت کبیر نے دنیا دے میلے وچ انساناں دی بے حسی ول دھیان دویا اے۔ اوہ اپنے جیسے جے لوکاں دی پرواہ نہیں کردا۔ ساک برادری پیسہ ویکھ کے نبھائی جاندی اے۔ ساکا چاری وچ پہلاں والی محبت تے اپنائیت نہیں۔ لوکیں اپنیاں نوں دکھ وچ ویکھ کے خوش ہوندے نیں۔

کبیر سبھ جگ ہو پھر یو، ماندل کندھ چڑھاء
کوئی کاہو کو نہی، سبھ دیکھی ٹھوک بجاء (12)

صوفیا وانگ بھگت کبیر دی شاعری وچ اوہ سبھ گن دکھالی دیندے نیں جنہاں دی نینہہ اخلاقیات اتے رکھی گئی اے۔ بھگت کبیر دی شاعری سماج دی تعمیر وچ اہم کردار کردی اے کیوں جے اوہناں سدھے سادھے ڈھنگ لوکاں دی زبان وچ پریم، ایکتاتے سانجھ دی گل کیتی۔ اوہناں عام لہجے وچ تمثیلی ڈھنگ لوکاں نوں انسانیت دا پرچار کیتا۔ ایہہ کارن اے پئی صدیاں لنگھن دے باوجود وی اوہناں دا کلام زندہ اے۔

حوالے

- 1- جمیل جالبی، ڈاکٹر، تاریخ ادب اُردو (جلد اول)، لاہور: مجلس ترقی ادب، طبع چہارم جون 1995ء، ص 46
- 2- سردار جعفری، مرتبہ؛ کبیر بانی، گیت، ترجمہ اور حواشی، کراچی: ذکر سنز، دوسرا پاکستانی ایڈیشن 2005ء، ص 8/7
- 3- Maqsood Saqib; Editing, Says Kabeer, Lahore: Suchet Kitab Ghar, First Edition January 2000, P.31
- 4- Ibid, P.72
- 5- گوپی چند نارنگ، اُردو غزل اور ہندوستانی ذہن و تہذیب، نئی دہلی: قومی کونسل برائے فروغ اُردو زبان، جولائی 2002ء، ص 88
- 6- کبیر بانی، گیت، ترجمہ اور حواشی، ص 164
- 7- قاضی جاوید، پنجاب دی صوفیانہ روایت، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، پہلی وار مئی 1993ء، ص 74
- 8- Says Kabeer, P.54
- 9- Ibid, P.123
- 10- Ibid, P.67
- 11- Ibid, P.59
- 12- Ibid, P.119

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, Jan.-Dec. 2021, P.

☆ عبدالرؤف گوندل

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2021ء، مسلسل شمارہ 5

ناول دی ریت تے ٹور**Abstract**

The Novel is reflection of society. It has great importance in literature. It started with the Italian language. the Novel moved from English tu urdu and tehn Punjabi language. After independance of Pakistan Novel flourished here and today it is consideredas a major genre of literature. In this article4 the beginning and evolution ofNovel has been highlighted.

عالمی ادب نوں پڑھیاں نتارا ہوندا اتجے دنیا دیاں چوکھیاں زباناں داستاناں، قصیاں تے کہانیاں نال بھریاں ہویاں نیں۔ ناول دے مڈھ توں phlaN قصیاں کہانیاں دا عام رواج سی جیہڑے چوکھے رومانی قصے سن۔ قصیاں کہانیاں وچ فرضی تے خیالی کردار ہوندے نیں جیہڑے عقلوں باہر وکھالی دیندے سن۔ جیویں انسان نے ترقی کیتی اونویں انسانی رہتل تے تہذیب نے ترقی دے پندھ پٹے۔ قصہ گوئی ہولی ہولی داستان تے حکایت داڑوپ دھاردی ناول دا مڈھ بندی گئی۔ ہن ناول ادب دی اجیہی صنف اے جیہڑی علاقے، خطے تے زبان مکان دی پابندی توں آزاد وکھالی دے رہی اے۔

”ناول فرانسسی زبان دے لفظ ”نویلا“ توں نکلیا اے جیہدے معنی کہانی دے

نیں“۔ (1)

ناول نثری ادب دی اجیہی صنف اے جیہدے وچ معاشرے تے سماج وچ ہون والے واقعاں تے تھقیقتاں نوں لکھاری کھل کے بیان کردا اے۔ دنیا دا پہلا شاہکار ناول جاپانی زبان وچ لکھیا گیا سی جیہدے ناں جنجی Genji اے۔ ایہہ

ناول بارہویں صدی عیسوی وچ موراسا کی نے لکھیا۔ ناول بارے لکھدیاں سہیل بخاری لکھدے نیں:

”لفظ ناول لاطینی سے فرانسیسی زبان میں ہوتا ہوا انگریزی میں اور انگریزی سے ہمارے ادب میں منتقل ہوا ہے۔ انگریزی میں یہ عام طور پر ”نیا“ کے معنوں میں استعمال کیا جاتا ہے۔ یہ وہ ہی لفظ ہے جسے فارسی میں نو، نوی اور نوین اور سنسکرت میں نو، نوین اور نول کہتے ہیں۔ اس سے معلوم ہوتا ہے کہ یہ قدیم ہند یورپی زبان کا لفظ ہے جہاں سے یہ مغرب کی زبانوں میں پہنچا“۔ (2)

ناول ادب دی مٹی پر مٹی صنف اے۔ پنجابی ادب وچ وی ناول اک وڈی صنف دے طور تے منی جا رہی اے۔ ادب دی اصطلاح وچ ناول اوس صنف نوں آکھیا جاندا ہے جیہدے وچ انسانی حیاتی دے مسلیاں نوں کھل کے بیان کیتا جاوے۔ چنگتے وڈا ناول اوہو ہوندا اے جیہڑا سماج دیاں برائیاں نوں مکا کے اوس نوں سنوارن دی راہ پدھری کرے۔ ناول معاشرے وچ ثقافتی تے سیاسی انقلاب دی راہ وی ہموار کر سکدا اے۔ آکسفورڈ انگلش ڈکشنری وچ جیہڑی ناول دی تعریف کیتی گئی اے اوہ انج دی اے:

“A fictitious prose narrative or tale of considerable length (usually one long enough to fill one or more volumes), in which characters and actions representative of the real life of past or present times are portrayed in a plot of more or less complexity” (3).

ناول وچ انسانی جیون دی پوری مورت بیان کیتی جانندی۔ ناول اوہ قصہ یا کہانی اے جس دا موضوع انسانی حیاتی ہووے تے ناول کار حیاتی دے وکھرے وکھرے انگاں دا مکمل تے ڈونگھا مشاہدہ کرن توں بعد چنگے ڈھنگ تے ترتیب نال اپنے مشاہدیاں تے تجربیاں نوں کہانی دی صورت بیان کرے۔ رفیع الدین ہاشمی لکھدے نیں:

”ناول (Novel) اطالوی زبان کا لفظ ہے۔۔۔ اس کے معنی ہیں۔
 ”انوکھا، نرالہ اور عجیب“ اصطلاح میں ناول وہ قصہ یا کہانی ہے جس کا موضوع انسانی زندگی ہو اور ناول نگار زندگی کے مختلف پہلوؤں کا مکمل اور گہرا مشاہدہ کرنے کے بعد ایک خاص سلیقے اور ترتیب کے ساتھ اپنے تجربات اور مشاہدات کو کہانی کی شکل میں پیش کر دے۔ ناول میں حقیقت نگاری بنیادی چیز

ہے۔“ (4)

ناول نے ہولی ہولی نثری داستان داروپ دھاریاتے اپنے اندر نویں نویں تقاضیاں دے حوالے نال کھلار پساریا۔
ناول اپنے اندر حیاتی دے ہر شعبے نوں لکائی کھلوتا اے۔ سجاد حید لکھدے نیں:

”ناول دا لفظ اطالوی زبان دے Novella توں نکلیا اے، جیہدے معنے نیں

اجیہی ٹھوس نثری داستان جیہڑی کئی کہانی توں ودھ ملی ہووے، پر جیوں جیوں

اپنے زمانے دے تقاضے ناول دا دامن کھچدے گئے ایہد اقد وبت ودھداتے

مہاندرا اگھڑ دا گیا۔“ (5)

چنگے ناول واسطے لازم اے کہ اوہ جس زمانے وچ لکھیا جاوے اوہ اوس زمانے دی حیاتی تے معاشرت دی اجیہی
شکل دکھاوے جیہڑی سچ لگے۔ ناول حیاتی اُتے چانن پاند اے۔ ادب دا اجیہا روپ اے جیہڑا پوری حیاتی نوں اُلکد اے۔
ناول داکم اتجے اوہ حیاتی دے لگے ڈھکے رشتیاں تے کماں کاجاں نوں دکھا کے بندیاں دی اصل حیاتی بارے جانکاری
دیوے۔ عبدالغفور قریشی ہوری لکھدے نیں:

”ناول اک لئمی کہانی نوں بیان کردا اے۔ اک ناول لئی کسے کہانی دا ہونا پہلی

شرط ہندا اے۔ ناول وچ ہیرودی عمر دے سارے حصیاں دا حال آجاندا اے۔

کئی واری پیدائش توں موت تیک دا حال دتا گیا ہوندا اے۔ آیا۔ ایم فارسٹر دے

خیال مطابق ناول داکم زندگی دے پنج حصیاں جمن، مرن، سون، کماں تے پیار

بارے واقفی دینا ہے۔ ناول اپنے کھلے پٹیتے چکدار ہنتر دے کارن ایہہ لوڑاں

چنگی طرح پوریاں کر سکدا اے۔“ (6)

ناول دی زبان عام فہم تے آسان ہونی چاہیدی اے جے زبان سوکھی تے سادہ ہووے تے اوہ پڑھنہار نوں آپے
اپنے ول چھک لوے۔ زبان دا اسلوب سوہناتے مٹھا ہونا چاہیدا اے۔ زبان دی اپنے ماحول نال پوری وابستگی ہونی چاہیدی
اے۔ کرداراں دے لفظ، جملے تے ترکیباں ٹھیک ہوسن تے اوہ چنگے کردار اکھوان دے حقدار ہوون گے۔ مکالمے دی ہمیش
ایہہ خوبی ہووے کہ اوہدی زبان وچوں نکلیا ہر لفظ اوہدی عمر، مزاج، حیثیت تے شخصیت دے نال میل کھاندا ہووے۔ ڈاکٹر
شہلانگار ہوری ناول بارے کجھ لکھدیاں نیں:

”چنگے ناول نوں حال دا شیشہ تے مستقبل دا عکس ہونا چاہی دا اے۔ تاریخ،

مذہب، اخلاق، فلسفہ تے فکر، سیاست، معاشرت، اقتصادیات زندگی توں

متعلق ہر موضوع ناول دا موضوع ہو سکد اے۔ (7)

ناول دی بہتر واسطے اوہدے سارے انگ پورے ہونے چاہیدے نیں جینہاں وچوں وڈے تے ات ضروری انگ پلاٹ، پاتر، مکالمے، اسلوب، ماحول تے حیاتی دا فلسفہ نیں۔ ناول واسطے کسے کہانی دا ہونا وی ات ضروری اے کیوں جے او سے کہانی یاں قصے وچ ناول وچ ہون والی وارتا لکھی جاندی اے۔ ساری وارتا نوں لڑی دے موتیاں وانگ پڑو کے لکھنا ای اصل قصے دی بہتر اے۔ ناول دا ڈوجا حصہ چوکھا ضروری اے اوہ ناول دا پلاٹ اے۔ چنگے پلاٹ دیاں دو وڈیاں خوبیاں ہوندیاں نیں جینہاں نوں لکھاری مکھ مڈھ رکھدا اے۔ پلاٹ دے واقعاں دی آپسی جڑت نال ناول دے واقعاں نوں انج جوڑیا جاوے جے اوہناں دی ترتیب بلکل قاری دے نال نال لڑی رہوے اوہناں وچ اک رنگی وکھالی دیوے۔ جے واقعے، حالات تے وکھریاں وکھریاں کیفیتاں زمانے دیاں پابند وکھائی دیون تے ایہدے نال ای ناول دا پلاٹ ودھدا تے پروان چڑھدا سے۔ اک چنگا ناول نگار اپنے ناول دے پلاٹ دے مڈھ تے اوہدی اخیر دے باقاعدہ اصول بناندے نیں۔ اصولاں نال ای ناول توڑ چڑھدا اے۔ ناول دے اخیر نوں طریقہ یاں المیہ وکھان دی تھاں حیاتی دے اچھے رنگاں ول توجہ دیوانی چاہیدی اے جیہدے وچ سزا جزا دے تصور نوں اجاگر کیتا جاسکے۔ ایس حوالے نال ڈاکٹر ابواللیث صدیقی ہوراں نے ناول دی تعریف وڈے سادے اکھراں وچ کیتی:

”ناول سے مراد ایسی زبان میں ایسی کہانی ہے جس میں انسانی زندگی کے معمولی واقعات اور روزانہ پیش آنے والے معاملات کو اس انداز سے بیان کیا جائے کہ پڑھنے والے کے لیے اس میں دلچسپی پیدا ہو، یہ دلچسپی پلاٹ، منظر نگاری، کردار نگاری اور مکالمہ نگاری سے پیدا کی جاتی ہے اور یہی ناول کے بنیادی عناصر ہیں۔“ (8)

ادب دیاں باقی ساریاں صنفوں وچوں ناول چوکھی نکھیر ویں تھیں رکھدا اے کیوں جے ایہدا کینوس ڈرامے تے رزمیہ شاعری ناولوں چوکھا وکھراتے وڈا ہوند اے۔ ایہدے وچ خیال نویں تے نویکلے ڈھنگ نال ترتیب دتا جاندا اے خیال وچ جدت وی چوکھی اے۔ ایہدے راہیں نہ صرف حیاتی دی فطری تصویر تے ترجمانی دے نال نال انسانی پاتراں دی تصویر دی عکاسی ممکن اے سگوں طنز مزاح تے ظرافت راہیں رزمیہ تے ڈرامائی انداز بیان دی وی وڈی تھیں اے۔ ناول تے حیاتی وچ بہوں ڈونگھاتے پکاساک اے۔ ایہدے وچ تاریخی، سیاسی، معاشی، معاشرتی، ثقافتی، سائنسی تے اقتصادی غرض سماج دے ہر انگ دی ترجمانی وڈے سچے تے سوہنے ڈھنگ نال کیتی۔ محمد یسین ہوری لکھدے نیں:

”ناول وہ صنف ہے جس میں شاعری، ڈرامہ، تنقید، رپورتاژ، سوانح سرگزشت جیسے اصناف ادب اور مصوری و موسیقی جیسے فنون لطیفہ سے بھی استفادہ کیا جاسکتا ہے۔“ (9)

ناول نگار جس ڈھنگ یا موضوع اُتے ناول لکھے اوہ حقیقت توں وانجھا نہیں ہوسکدا کیوں جے اوہدا مقصد ایہہ اے کہ پڑھن والا اوہدی لکھت نوں پناں سر پیر نہ سمجھے سگوں اوس توں صرف نہ کجھ سکھے سگوں اوہ اوس نوں حیاتی دا پرچھاواں سمجھے۔ ناول اپنے زمانے دا روپ ہون دے نال نال جیوں دی تفسیر وی ہوندا اے۔ لوکائی اندر باہر دے حالات تے کیفیت، دُکھ سکھ، خواب تے ارمان، خوشیاں تے غم، لوکاں دا اکلپا تے اندر دی ٹٹ بھج، ناامیدی تے آس سبھ کجھ ایہدے کلاوے وچ آجاندا اے۔ ناول کار انسانی حیاتی دا گاراچکد اے، اوس نوں تاریخ تے سماج دی ہلا شیری نال اک وکھارنگ دیندا اے۔ کیوں جے ناول نثری صنف اے ایس لئی ناول وچ ناول والے لگن ہونے چاہیدے نیں پر اوہدے نال ودھیانثر دیاں خوبیاں وی ہونیاں ات ضروری نیں۔ مجید بیدار نثر تے چائن پاندے نیں:

”تحریر کا وہ بے ساختہ انداز جس میں مفہوم کی با آسانی ترسیل ہو اور مناسب الفاظ کے ذریعے کسی بھی قسم کے اظہار کیلئے مناسب پیرایہ استعمال کیا جائے اور اس انداز میں قافیہ پیمائی اور وزن اور بحر سے بیگانگی پائی جائے تو اس انداز کو نثر کہا جاتا ہے“۔ (10)

ناول دے کردار جو کجھ بولدے نیں یاں اوہناں کولوں جو کجھ مونہوں کڈھوایا جاندا اے اوس نوں مکالمہ آکھیا جاندا اے۔ مکالمے نوں ناول وچ بنیادی تھاں دتی جاندی اے کیوں جے ایہہ مکالمہ ای ہوندا اے جیہڑا لکھاری دی سوچ تے کردار دے جذبات تے احساسات نوں قاری دے سامنے لے جاندا اے۔ جے مکالمے چنگے ڈھنگ نال مونہوں نہ کڈھوئے جان تاں فیر ناول اپنا سارا مقصد کھوہ دیندا اے۔ مکالمے سوہنے تے تگڑے ہون۔ مکالمے اپنے آپ نال یاں دو جے کرداراں نال وی ہوسکدے نیں۔

پاتر ناول دادو جاوڈا انگ اے۔ سچھی کردار نگاری ناول نوں پُراثر بنا دیندی اے۔ کہانی تے واقعاں دی دلچسپی اپنی تھاویں بہوں ضروری اے کردار راہیں لکھاری واقعاں تے کہانی نوں چنگے ڈھنگ نال وکھاسکدا اے۔ کیوں جے ناول دے سارے کردار عام انسان نیں جیہڑے اپنے عمل تے سوچ نال قاری اُتے اپنے جذبات دے اثرات چھڈ جانداے نیں۔ شہلا نگار لکھدیاں نیں:

”اکثر لکھاری ناول دے کرداراں وچ اپنی ذاتی حیاتی، تجربیاں، احساساں، تے تاثر اں دے رنگ بھر دے نیں ایس لئی بوہتا کر کے ناولاں وچ لکھاری دی حیاتی نمایاں نظر آوندی اے پر بنیادی طور تے ناول وچ حقیقی تے افسانوی مماثلت محدود ہوندی اے“۔ (11)

مکدی گل ایہہ کے ناول اوہ فن اے جیہدے راہیں بندیاں دی پوری حیاتی یاں معاشرے دی اوس زمانے دی پوری صورت سامنے آؤندی اے۔ پوری حیاتی دا مطلب بندے دے سماجی رشتیاں توں حاصل ہون والی شخصیت نوں خاص ڈھانچے راہیں سمجھن دا جتن اے۔ ناول وچ اکیلیاں شیواں تے ملدے جلدے رجحان ویلے کویلے دکھالی دیندے نیں۔ ناول نوں جیبی تھیڑوی آکھیا جاندا اے کیوں جے ایہہ اپنے ڈھڈ وچ نہ صرف پلاٹ تے پاتراں نوں سماند اے سگوں سٹیج تے ڈرامے دے فن توں آزاد ہوندا اے۔ ایہنوں کرداراں دے کپڑیاں تے بناؤ سنگھار دی کوئی لوڑ نہیں ہوندی کیوں جے ایہناں ساریاں لوڑاں نوں پورا کرن واسطے ناول کاردا لفظی ہنر کافی حد تک پورا کر چھڈ دا اے۔

حوالے

- 1- جاوید، انعام الحق، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء، لاہور: عزیز بک ڈپو، 2004ء، ص 139
- 2- سہیل بخاری، ڈاکٹر، ناول نگاری، لاہور: مکتبہ میری لائبریری، 1999ء، ص 9
- 3- The philological society, The oxford English Dictionary, Vol.VIIN-Poy, Oxford University Press, London, 1933, P.241.
- 4- ہاشمی، رفیع الدین، اصناف ادب، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1979ء، ص 116 تا 117
- 5- سجاد حیدر، پنجابی ناول، مضمون مشمولہ سانجھ سُر ت مرتبہ سعید بھٹا، لاہور: اے ایچ پبلشرز، 1997ء، ص 124
- 6- قریشی، عبدالغفور، پنجابی ناول، مضمون مشمولہ لعلوں دی پنڈ (مرتبہ) اقبال صلاح الدین، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1997ء، ص 208
- 7- شہلا نگار، ڈاکٹر، پاکستانی پنجابی ناول وچ زنانیاں دے مسئلیاں دا عمرانی مطالعہ، لاہور: زرشا پبلشرز، 2015ء، ص 13
- 8- حفیظ ابوالعجاز، کتاف تنقیدی اصطلاحات، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1985ء، ص 192
- 9- محمد یاسین، ڈاکٹر، ناول کائن اور نظریہ، لاہور: دارالنواد، 2013ء، ص 6
- 10- مجید بیدار، ڈاکٹر، نثری بیانیہ، دہلی: تخلیق کار پبلشرز، 205 دوسری منزل گلی نمبر 6 جے ایکسٹیشن، لکشمی نگر، 2010ء، ص 57
- 11- شہلا نگار، ڈاکٹر، پاکستانی پنجابی ناول وچ زنانیاں دے مسئلیاں دا عمرانی مطالعہ، لاہور: زرشا پبلشرز، 2015ء، ص 16

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, Jan.-Dec. 2021, P.

☆ ڈاکٹر شبنم اسحاق، ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2021ء، مسلسل شمارہ 5

متھ پر کھدی ریت**Abstract**

Myth is as old as human civilization; It has adorned and will adorn every age of human civilization. To understand any culture, these myths gave us the inner depiction of thoughts. Its also called the "constant form of sociology." These are not only the first manifestations of human thought but also the first cultural achievement. Even today, difficult questions and their answers can be read through the language of philosophy. The words that are higher than the human intellect are immersed in the sea of philosophy. Myth is a tool for expressing the thoughts of the people. With such tools, we can keep our hands on the pulse of the adverbs and reach their intermediate syllables, dialects and features.

کہانی نال بندے داواہ بدھیر پرانا اے۔ بندے دے سُر ت سائمن تون پہلاں ایہدیاں نیہاں وچ کہانی داوتر
ماں پیاں، وڈوڈیریاں تے آل دوالے راہیں گدا دسدا اے۔ بال پئے تون لا پڈھپے تائیں بندا آل دوالے وچ کہانی سندا
تے بناندا رہندا اے۔ اچیت یاں سچیت ان گنت کہانیاں نال تہذیبیاں دی جھولی بھردی ٹری جاندی اے۔ وادی سندھ دی

☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور

☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور

تہذیب نوں دنیا دیاں مڈھلیاں تہذیبیاں وچ اُچھتا حاصل اے۔ ایس تہذیب دے پڑچولیاں دساں پائیاں بھء 2500-2000 ق م (1) وچ ایہہ تہذیب اپنے عروج تے سی۔ پکے گھر، سیورج دا نظام، کھوہ، تلاء، واہی نیجی تے ملن ورتن لئی بارٹر سسٹم ورتیا جاندا سی۔ ایہتھوں لہھے ملے تصویریری رسم الخط توں پتہ لگا کہ آرٹ نال دھرتی واسیاں داسا نگا گھنا پکیرا سی۔ نچدی گڑی دا مجسمہ کوئل کلا نال موہ دی اک جھاکی منی جاسکدی اے۔ ایہہ گل وی سوادلی اے کہ دنیا دیاں عظیم کتاباں وچوں اک "رگ وید" وی ایہتھے ہی رچیا گیا۔ سبط حسن ہوریں لکھدے نیں:

”دنیا کی سب سے پرانی کتاب رگ وید اسی سرزمین پر تصنیف ہوئی تھی“۔ (2)

رگ وید وچ وادی سندھ دی سیاسی، سماجی، معاشی تے مذہبی حیاتی بارے کئی کہانیاں لہدیاں نیں، جیہناں راہیں ایس دے سماج نوں نیڑیوں جھا کیا جاسکدا اے۔ کہانی ہوندی ہی سے دی جھا کی اے۔ جس راہیں ویلے دی کندھ ٹپ کے ڈھیر بھیداں دے مکھ توں پردہ ہٹایا جاسکدا اے۔ کہانی رچن والے دی نفسیات راہیں سماج دی نبض وی نپ سکدے آں۔ پرانے سے دیاں ایہہ کہانیاں جدوں تاریخی ثبوت نہ رکھدیاں ہون تاں ایس ایہناں نوں متھ آہندے آں، سو متھ توں مراد جیہی گل جہد اتاریخی ثبوت نہ ہووے۔ ایہناں داسا نگا عقیدے نال جوڑیا جاندا اے۔ ہر متھ دامن ہار ایہنوں سچ تے دو جا متھ داناں دے کے اپنے اپنے سچ دی بکھل پٹھ لکائی رکھدا اے۔ بکھلاں پٹھ لکھیاں ایہناں کہانیاں نوں جد کسے سیانے پڑچولیاں تاں ایہناں دے کئی اک معنی اُبھرے۔ سماجی بُرائیاں، چنگلیاں تے بندیاں دیاں نفسیاتی اُلجھناں دے سُراغ لگے۔ قوماں نوں سمجھن دا اک نواں راہ کھلا۔ یوہی میرس (B.C 400) پہلا یونانی اے جیس متھ پرکھ دی ریت دی نینہ رکھی۔ افلاطون نے اپنے مکالمیاں وچ کئی اک تھاواں تے متھ نوں وضاحتی ہتھیار دے طور تے ورتیا۔ متھ دی سچی ادبی ورتوں لئی ارسطو ایس نوں ڈرامے دے اگڑ کچھڑ وچ ورتیا اے۔ متھ پرکھ دی ریت دے ایہہ سوے دو ہزار سال دی وتھ مگروں اٹھارویں صدی توں منتقل ہوئے۔ ایس سارے عمل دی دس بولے نے انج پائی اے:

“The early Church Fathers Continued with concepts that were general in late antiquity, particularly a modified Euhemerism according to which mere men were raised to superhuman, demonic status because of their great evil deeds. The Middle ages did not add greatly to the study of

myth and despite some elaborate works of
historical and etymological erudition ..... neither
did the Renaissance” (3).

اٹھارویں صدی وچ رومانوی تحریک دامنڈھ بچھا۔ ایہہ تحریک عقلیت پرستی دے رد عمل پاروں پھٹی۔ رومانوی اکھ نال متھ نوں پڑچولن دا آہر جوہن گاف فرائیڈ ہرڈر، کارل اوٹ فرائیڈ میولر، فریڈرک شیلر ماکر، شلنگ، برادرز جیکب تے گرافر نے کیتا۔ انہویں صدی وچ فیکس میولر، اینڈریو یونگ، ہربزٹ سپر، آگسٹ کوٹے، تے ای بی ٹیلر نے اپنے اپنے ڈھنگ نال متھ پرکھ دی ریت نوں اگانہ ٹوریا۔ ویہویں صدی نوں متھ پرکھ دی صدی آکھیا جاوے تاں غلط نہیں۔ متھ دے سمندر وچ کئی سیانیاں ٹھی ماری تے کھیتز نوں سچے موتیاں نال بھر دتا۔ بشریات، نفسیات، رسومیات تے مذہباں دے ٹکراویں تول دے آہر نال متھ نوں جانچیا تے پرکھیا گیا۔ ایہناں سیانیاں وچ فرائیڈ، ڈنگ، سر جارج جیمز فریزر، ارنسٹ کیمرر، سوزن کے لنگر، لیوی سپنس، مالی نووسکی، کلائیڈ گلکوہن، اوٹورینک، ہائزخ زمر، جوزف کیمل، کمار سوامی، مرلیا ایلیا، ایس ایچ بک، ایڈمنڈ لپچ، کرک، لیوی سٹراس، رولاں بارتھ تے محمد اکون شامل نیں۔

انہوں تے ویہویں صدی وچ سکندے نیویا دے عالماں اجیہیاں کہانیاں جیہناں داسانگ مذہب نال سی اوہناں نوں متھ آکھنا شروع کیتا۔ ایہناں عالماں وچ ہرمن گنکل (Herman Gunkle) سگمنڈ موونکل (Singmund Mowinkel) تے جوہنز پیڈرس (Johannos Pederson) شامل نیں۔ عہد قدیم دیاں کئی متھاں دارسمیاتی ویروا کیتا گیا۔ برطانوی ماہر ایس ایچ بک (S. H. Hook) نے عہد نامہ قدیم دیاں متھاں تے پرانیاں تہذیبیاں دیاں متھاں دا ٹکراواں تول کیتا۔ سوئیڈش سکالر ایچ ایس نا برگ (H. S. Ny. berg) نے وی ایس کھیتز وچ حصہ پایا۔ 1987ء وچ اسٹجلو ایس ریپوپورٹ (Angelso S. Rappoport) نے قدیم اسرائیلی متھاں نوں تن جلدوں وچ مرتب کیتا۔ (4)

ایسے صدی وچ عیسائیت نے وی متھ ریت نوں پرکھن دا آہر کیتا۔ عہد نامہ قدیم تے جدید، حضرت عیسیٰ، حضرت مریم تے اوہناں دے حواریاں دے قصے ایس ریت نوں پور دے نیں۔ پر عہد نامہ قدیم دیاں اوہ روایتاں جیہڑیاں عیسائیت دے خلاف نیں ایس داحصہ نہیں منے جاندے۔ اسلام بارے سوچ عام اے کہ ایس وچ متھ نوں کوئی تھاں نہیں مل سکی تے نہ ہی اجیہی کسے ریت دی نینہ دھری جاسکی جد کہ صورت حال ایس توں اُلٹ اے۔ اسلام وچ کئی اجیہے کردار تے قصے نیں جیہڑے غیر معمولی ہوں پاوں متھ دا چولا پائی بیٹھے نیں۔ ایس بارے ڈاکٹر قاضی عابد ہوریں لکھدے نیں:

”در اصل اسلام اس ضمن میں اس قدر ”تنگ دل“ نہیں جس قدر اسے سمجھا جاتا

ہے، اس میں مذہبی زمینی اور تاریخ حوالوں کے تال میل کئی ثقافتی ہیروجنم لیتے ہوئے نظر آتے ہیں، جو غیر معمولی پن کے حامل ہیں، برگزیدہ پیغمبر، صحابہ کرام، اہل بیت، صوفیائے کرام، مقدس مقامات اور مقدس صحیفوں کے قصے مل جل کر ایک نئی اساطیری صورت حال کو جنم دے رہے ہیں۔“ (5)

ڈاکٹر قاضی عابد ہوراں ایس ضمن وچ اڈیک دی متھ دے حوالے نال حضرت عیسیٰ تے امام مہدی دا حوالہ دتا اے۔ متھ بارے دو طرح دے وچار ہمیش توں لگے آوندے نیں۔ ایہہ کہانیاں بے معنی تے بے کار قسم دیاں سن دو جا وچار اُلٹ اے۔ متھاں انسانی تہذیب دا انملا خزانہ نیں پرکھ پاروں اوہ اپنے اج نوں چنگی طرح بھال سکدا اے۔ انسان دے عقیدے دا حصہ بنیاں کہانیاں اوس دے ذہن دیاں کئی پرتاں نوں اوس ویلے چائن وچ لے آوندیاں نیں، جداوہ اپنی سجاکھی اکھ نال ایہناں نوں پڑچولدا اے تے ایہہ متھاں سناکھی سجان حاصل کرن دا سوما بن جانداں نیں۔ ڈاکٹر محمد اجمل ایس حوالے نال لکھدے نیں:

”اجتماعی خود شعوریت حاصل کرنے کا ایک طریقہ یہ بھی ہے کہ اپنی اساطیر اور لوک کہانیوں سے بھرپور اور متشاقانہ شناسائی پیدا کی جائے۔“ (6)

متھ بارے سوچ عام اے کہ ایہناں کہانیاں دا سائنس نال کوئی سانگہ نہیں۔ متھ انسانی عقیدے نال تعلق رکھدی اے جد کہ سائنس سر اسر تجربے داناں اے انسانی ذہن کدی وی اپنے ماضی توں جان نہیں چھڈاسکدا ایسے کارن اوس نال جڑی ہر شے اوس دے دماغ دے ڈھراندر لگی اے۔ اج دیاں متھاں اوہ نیں جیہڑیاں ماضی وچ جھیاں سن تے اے مستقبل دیاں متھاں اوہ ہون گئیاں جیہڑیاں اج جھدیاں پئیاں نیں۔ سائنس نے جنی وی ترقی کر لئی پر متھ دا پڑکدے وی سکھنا نہیں ہو یا سگوں سائنس نے متھ دی راہ وچ کھلے نہیرے نوں کھنڈاون وچ گھنی مدد کیتی۔ Tito Vignoli نے اپنی کتاب Mythed Science وچ ایس حوالے نال آکھیا کہ:

“Everyone must perceive that the study of the origin of myths has an important bearing on the clear and positive knowledge of mankind. In modern times biological sciences such as ethnography and anthropology have not only

thrown much light on the genesis of organic bodies of animals and of man, but they have afforded very important aid to psychological research, on account of the close connector between psychology and general physical laws of the world. The mythical facility in man, and its results, have received mean light from sciences, since the modifications indeed in individuals and in people by many natural causes, organic or climatologically, are their physiological conditions are based".(7)

نری سائنس دی گل نہیں، ارج دے تاریخ دان وی ایس دی اہمیت توں انکاری نہیں۔ ایس لئی ایہہ آکھنا کہ متھ دا سانگا اکاڈھلے دورنال ای اے ٹھیک نہیں۔ کیوں جے متھ تے بندہ اک مک نیں۔ جنا پرانا بندہ اے اوئی ہی متھ، تے جد تک بندہ جیوند اے اوس دی حیاتی وسدی اے متھ نوں قبریں نہیں پایا جاسکدا۔ ایہہ انسانی تہذیب دے ہر دور نوں شنگاردی اے تے شنگاردی رہے گی۔ کسے وسیب نوں سمجھن لئی ایہہ متھاں مڈھلے سوے داکم دیندیاں نیں۔ ایسے لئی تاں Tito Vignoli نے ایس نوں "constant form of Sociology" آکھیا اے۔ متھاں وی ویسی سائنس وانگوں وسیب دے ہر کچھ نوں اپنے کلاوے وچ لیاوندیاں نیں۔ متھ راہیں پورے وسیب اُتے جھات پائی جاسکدی اے۔ ادب وی ہر وسیب دی سچی تصویر دکھاون دا ڈھکواں آلہ اے۔ مڈھ وچ تاں متھ تے ادب نوں اکو کچھ سمجھیا جانداسی پر ہولی ہولی ایہناں دوواں وکھ پچھان بنالئی۔ پراک دو جے نوں متاثر کرنوں نہ رہ سکے۔ ارج وی جیہڑا ادب جنم لے رہیا اے اوس وچ متھ دی ورتوں کیتی جارہی اے۔ بھاویں اوہ شعوری اے یاں لاشعوری۔ مشہور مورخ رومیلا تھاپردے خیال موجب:

“Myth is in a sense a prototype history since it is a selection of ideas composed in narrative form for the purpose of preserving and giving significance to an important aspect of the past..... Myth record what a people like to think about their past and to

that extent even some modern histories are not
always free of an element of myth making''.(8)

دنیا دے ہر وسیب توں پچھن والیاں کہانیاں وسیب دے ہر کچھ نوں کلاوے وچ لیدیاں دسدیاں نیں۔ بھاویں مذہبی ہووے، نفسیاتی یاں تہذیبی، وسیباں وچ ایہہ مذہبی نوعیت دی نہیں وی ہوندی۔ متھ ویلے دی سائنس سی جیہدے راہیں بندے نے کائنات دی ہوند، موسیٰ بدلاوے، موت، جیون وغیرہ بارے ذہن وچ پنگرن والے سوالاں دے جواباں وچ کہانیاں (متھاں) اُساریاں۔ متھاں انسانی سوچ دا پہلا اظہار نیں بلکہ ایہو ہدا پہلا تہذیبی کارنامہ وی نیں۔ اج وی اوکھے سوالاں تے اوہناں دے جواباں نوں فلسفے دی زبان راہیں پڑچولن دی کھیچل کیتی جاندی اے۔ اوہ گلاں جیہڑیاں انسانی عقل توں اُچیاں نیں فلسفے دے سمندر وچ بٹی لاکیمعنیاں دے موتی بھالن دے جتن کیتے جاندے نیں۔ متھاس مڈھلے انسان دی کچی کچی سوچ دے اظہار دا آلہ اے۔ ایسے آ لے راہیں اج وی اڈاڈ وسیباں دی نبض اُتے ہتھ رکھ کے وچلیاں سانجھاں، وٹکرے تے نھلتاں تائیں بجیا جاسکدا اے۔

حوالے

- 1- Irfan Habib, the Indus Civilization, Lahore: Fiction House, 2004, P.16
- 2- سبط حسن، پاکستان میں تہذیب کا ارتقاء، کراچی: مکتبہ دانیال، 2002ء، ص 78
- 3- Encyclopedia Britanica, Vol. 12, USA: University of Chicago, P.795
- 4- Encyclopedia of Religion & Ethics Vol. 10, Edinging T&T8 Claro 4-282 lark Ltd. P.
- 5- عابد قاضی، ڈاکٹر، اردو افسانہ اور اساطیر، ملتان: زکریا یونیورسٹی، 2002ء، ص 65
- 6- سہیل احمد خاں، ڈاکٹر، داستان درد داستان، محمد اجمل، ڈاکٹر، لوک کہانیاں، لاہور: قوسین، 1987ء، ص 236
- 7- Tito Vignoli Myth and Science Released date Feb. 10, 2008 (Books # 17802E) P.12
- 8- Romila Thapar, Ancient Indian Social History Some Interpretations, New Dehli, Orient Longman, 2004, P.259

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, Jan.-Dec. 2021, P.

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری-دسمبر 2021ء، مسلسل شمارہ 5

☆ ڈاکٹر یاسمین کوثر، ڈاکٹر شگفتہ فردوس

کلام اقبال تے پنجاب دے صوفی شاعر

Abstract

There is a deep connection between the Punjabi and Urdu language. Writers and poets of both languages embraced each other's profound influences. This article will critically examine the intellectual similarities between Allama Muhammad Iqbal and Punjabi Sufi poets. Iqbal belonged to a pious family, so his parents and teachers followed Islamic practices in his education and upbringing. Our Sufi poets also conveyed the message of love, humanity, peace, equality, brotherhood, instability of the world and monotheism along with love of the Prophet in accordance with the Qur'an and Sunnah. Iqbal also presented these golden principles in his poetry. Those who spread the divine message of Qur'an and Sunnah have also become immortal through their teachings. As long as the word of Allah is alive, the chosen

☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ اردو، یونیورسٹی آف سیالکوٹ، سیالکوٹ

☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ اردو، جی ای ویمن یونیورسٹی، سیالکوٹ

servants of Allah and preachers of Islam and Qur'an
like Iqbal will live through their revolutionary
thoughts.

پنجابی تے اردو دونوں زبانوں دے لکھاریاں نیں اک دو جے کولوں گہرے اثرات قبول کیے۔ دونوں زبانوں دے شاعران فکر تے فن دی سانجھ دے نال تہذیب تے ثقافت نوں بڑی خوب صورتی نال پیش کیتا۔ اردو دے زیادہ تر شاعران پنجابی دے صوفی شاعران دے کلام نوں نہ صرف پڑھیا سگوں ایس توں مستفید وی ہوئے۔ بہت سارے شاعران تے ادیبان نے پنجابی ادب نال اپنا تعلق جوڑیا۔ صوفی شاعران دے کلام دا بنیادی مقصد انساناں وچ پیار تے محبت دارشتہ مضبوط کرنا سی کیوں جے سب انسان اکو رب دی تخلیق نیں۔ مذہب آپس وچ دشمنیاں تے ویر رکھنا نہیں سکھاند اے۔ اردو زبان تے ادب وچ پنجابی زاہن دا اساسی کردار اے۔ پنجابی دے موجودہ لفظ اردو وچ بڑے شوق نال بولے جان دے نیں۔ ایس بارے حافظ محمود شیرانی نے اردو شاعری دا بہت وڈا ناں علامہ محمد اقبال دا اے جنہاں مغربی مفکران دے نال نال پنجابی دے وڈے کلاسیکی صوفی شاعران توں لایا بھلتی۔ برصغیر پاک و ہند وچ اسلام دا چانن کھلارن والے صوفی شاعر ہندوستان دی تاریخ وچ خاص اہمیت رکھدے سن۔ دراصل اقبال دی تربیت مذہبی گھرانے وچ ہوئی۔ قرآن مجید دا گہرائی نال مطالعہ کیتا۔ حضور ﷺ نال دلی محبت سی۔ ذکر نبی نال اکھیاں وچ اتھر آ جان دے۔ ہنجواں دی لڑی بدھ جاؤندی۔ اقبال دی خوش نصیبی کہ اوہناں نوں سید میر حسن جے استاد ملے جنہاں اقبال نوں تہذیبی تے ثقافتی ورثے نال خاص محبت کرنا سکھایا۔ اقبال دی محبت دا گہرا اثر سی کہ اوہناں نے تصوف دے موضوع اتے پی ایچ دا مقالہ وی کیتا۔ پنجابی دے صوفی شاعران تے اقبال دے تصور عشق تے صوفیانہ عناصر وچ ودھیری مشابہت اے۔

اقبال نے اپنیاں لکھتاں وچ اوہناں شاعران دی نشان دہی کیتی جنہاں توں اوہ متاثر سن۔ کوشش نال اسلامی تہذیب تے فکرنوں نویں حیاتی لہھی۔ اقبال جدوں یورپ اعلیٰ تعلیم لئی جان لگی تاں خواجہ نظام الدین اولیاء دے مزار اتے حاضری دتی۔ الوداعی سلام پیش کر کے فاتحہ پڑھیا۔ ایس موقعے تے اوہناں نے اک نظم ”التجائے مسافر“ لکھی۔ اقبال نے امیر خسرو، حضرت مجدد الف ثانی دے مزاران اتے وی حاضری دتی۔ اقبال جدوں مصر گئے تاں اتھے امام شافعیؒ تے ہور بزرگاں دے مزاران اتے حاضری دتی۔ گوڑ لایا جاسکد اے کہ اوہناں نوں روحانی طور تے اوہناں نال کئی محبت تے لگاؤ سی۔ اقبال نے عشق نوں لامحدود تے لافانی قوت سمجھیاں مجازی تے حقیقت دے رنگ وچ لامحدود معنیاں وچ ورتیا۔ کائنات دا سارا نظام ایسے زور تے چل رہیا اے۔ عشق دے بغیر کامیاب حیاتی دا تصور وی نہیں کیتا جاسکد ا۔ ناپائیدار دنیا وچ

عشق نون دوام تے ابدیت حاصل اے۔ اقبال دے ساری فلسفیاں وچ عشق دے فلسفے نون مرکزی حیثیت حاصل ای۔ شاعری وچ عشق جامعیت تے اکملیت نال ڈھیرو وسیع معنیاں وچ ورتیا گیا ایہناں نے عشق نون عقل اتے برتری دتی۔ رانا غلام شبیر لکھدے نیں:

”علامہ اقبال کی شاعری میں عشق کا ایک وسیع تر مفہوم ہے۔ ان کے خیال میں یہ عشق ہی ہے جس کی بدولت تسخیر کائنات ممکن ہے۔ قوت عشق کو بروئے کار لا کر انسان لامحدود قوت حاصل کر لیتا ہے۔ عشق سے انسان ہر چیز کو مسخر کر سکتا ہے اور اس طرح وہ بندہ آفاق نہیں رہتا بلکہ وہ صاحب آفاق بن کر محیر العقول کارنامے سرانجام دے سکتا ہے۔“ (1)

اقبال دی شاعری دے پہلے دور (ابتداء توں 1905ء) دے کلام وچ عشق مجازی دی جھلک سدھی اے۔ ایس سلسلے وچ اوہناں دی شاعری وچ ایہہ نظماں نمایاں نیں۔ ”وصال“، ”حسن و عشق“، ”۔۔۔ کی گود میں بلی دیکھ کر“، ”سلیمے“ وغیرہ دیکھیاں جاسکدیاں نیں۔ ویلے دے نال نال اقبال دی فکرتے فلسفے وچ پختگی آئی ایہناں دا حقیقی عشق ول دھیان ودھ گیا۔ اوہناں دا عشق دا تصور ہو ر نکھر گیا تے وسعت آگئی جو عشق مجازی دارنگ انج نظریں آیا:

عشق کے خورشید سے شام اجل شرمندہ ہے

عشق سوز زندگی ہے ، تا ابد پائندہ ہے (2)

عقل دادا رۂ کار عشق کولوں گھٹ اے ایہناں نے روایتی عشق دے تصور نون جدید فکرنال ہم آہنگ کر کے اپنا رنگ چڑھایا جیہڑی ایہناں دی خاص پہچان اے۔ اقبال دے کلام وچ جیہڑا عشق دا موضوع ملدا اے ایہوں خیال تے تصور حضرت سلطان باہو، شاہ حسین، بابا فرید الدین گنج شکر، حضرت علی ہجویری، بابا بلھے شاہ، خواجہ فرید، میاں محمد بخش دے کلام وچ تھان تھان لبھدے نیں۔ عشق لئی معرفت دا علم تے اللہ دی وحدانیت دا پرچار شاعران دی حیاتی دا مقصد سی۔ میاں محمد بخش وی عشق دے بارے کجھ ایہوں نظریہ رکھدے نیں:

عشقتوں باجھ ایمان کو یہا، کہن ایمان سلامت

مر کے جیوں صفت عشق دی، دم دم روز قیامت (3)

جس طرح میاں محمد بخش نے عشق نون حیاتی دا اصل رنگ اکھیا اے تے ایس تے انسان دے ایمان دی بنیاد رکھی اے بالکل ایسی طرح شاہ حسین وی عشق دیاں ایہناں گہریاں رمزیاں دے اتے اپنا نظریہ پیش کر دیاں ہوئیاں ایس نو بندیاں

نوں رب دے ریح لیان دا وسیلہ سمجھدے نیں رتے ایسے کارن ایہناں دا کلام وی بندے نوں ایس عارضی حیاتی وچ اپنے اصل مالک نوں پچھانکھیا و ہدی راہواں تے چلن درس دیندے نیں۔ ایہناں دی شاعری دا بغور مطالعہ کیتا جائے تے اسی ایس نتیجے تے پہنچے آں کہ انہاں دا کلام عشق وچ ڈبیا ہویا اے۔ شاہ حسین عشق بارے لکھدے نیں:

سو بھلیاں جو رب ول اییاں جھھاں عشق چروکا، وے لوکا!

عشقے دی سرکھاری چائیاں، در در دینی آں ہوکا، وے لوکا!

کہے حسین فقیر سائیں دا، لدھا ای پریم جھروکا، وے لوکا (4)

شاہ حسین نے کافی دی صنف وچ اپنی تخلیق دے جوہر دکھائے تے انہاں دا کلام ہجر و فراق دے موضوع تے ملدا اے انہاں نے مجازی تے حقیقی عشق دوواں رنگاں وچ ڈب کے شاعری کیتی۔ انہاں نے کدے تے آکھیا کہ ”میں جھوک رانجھن دی جانا“ تے کتیا انہاں دا سچا مرشد سائیں ہک اللہ دی ذات اے۔ جس لئی آکھدے نیں ”اساں ہر دم رب دھیا ونا“ انہاں نے اپنے رب نال لولائی تے اس مقام تے پہنچے جتھے انہاں دے کلام د امرکزی نقطہ اس خالق نال محبت نوں پروان چڑھانا سی جس نے بندیاں نوں بنایا تے اوہناں نوں سدھی راہ تے چلان لئی اپنے نیک بندیاں نوں ایس دنیا وچ بھجیا۔ انہاں دے کلام وچ عاجزی، انکساری تے محبت داپ ینغام ملدا اے۔ انہاں نے لوکاں نوں ایس عارضی دنیا وچ دل لان دے بجائے آخرت کمان ول راغب کیتا۔ انہاں دی شاعری وچ عشق دے مضمون تے انہاں خوبیاں دا جائزہ لیندے ہوئے حمید اللہ ہاشمی، شاہ حسین دی شاعری وچ عشق دے مضمون بارے لکھدے نیں:

”شاہ حسین کے کلام کی بنیاد عشق الہی اور طلب صادق پر استوار ہے۔ اللہ تعالیٰ

سے والہانہ محبت ہے۔ اپنی شاعری میں اللہ کے بندوں کو نیک کام کرنے،

عبادت خداوندی کرنے اور مادی خواہشات ترک کرنے کے تلقین فرمائی ہے۔

انھیں دنیا کی بے ثباتی کا شدت سے احساس ہے“۔ (5)

بابا بلھے شاہ دے خلام وچ عشق حقیقی، وحدت الوجود، شریعت و طریقت، مرشد نال عقیدت، حق گوئی، دنیا دی بے ثباتی جے سرنوایں نظر آوندے نیں۔ مثلاً بابا بلھے شاہ نے عشق مجازی خاص طور تے حضور ﷺ دے عشق نوں حقیقی دی پہلی منزل قرار دتا۔ بابا بلھے شاہ ہوراں داناں پنجابی ادب وچ اپنی وکھری پہچان رکھداوے انہاں دی شاعری وچ عشق حقیقی دے بھید ملدے نیں تے نال ای انہاں نے عشق دے انہاں درجیاں نوں بیان کیتا اے جہاں توں گزرن توں بعد بندہ اپنے محبوب دا قرب حاصل کر سکدا اے۔ جیویں علامہ اقبال ہوراں نے وی اپنی شاعری دے انہاں درجیاں نوں بیان کیتا اے جیہڑے

بندے نوں کامل عاشق بناندے نیں۔ بلھے شاہ ہوراں نے علم دی اصل بنیاد ہی عشق الہی نوں آکھیا اے۔ جے اوہ راضی ہو جاوے تے جگ راضی۔ انہاں نے انسانی بھائی چارے نوں فروغ دیندیاں ہوئیاں سب انساناں وچ پیار و ودھان دا کم کیتا۔ انہاں دا کلام عاشقاں دے دل داسرورتے عارفان لئی اکھیاں دی ٹھنڈک تے نور دا درجہ رکھدا اے۔ انہاں دے کلام وچ عشق حقیقی، وحدت الوجود، شریعت و طریقت، مرشدناں عقیدت، ہنگوئی، دنیا دی بے ثباتی جیسے سرنائیں نظر آوندے نیں۔

عشق تیرا درکار اسانوں ہر ویلے ہر حیلے
پاک رسول محمد صاحب میرے خاص وسیلے
بلھے شاہ جے ملے پیارا لکھ کر اس شکرانے
عشق اسان نال جیہی کیتی لوک مریندے طعنے (6)

علامہ اقبال ہوراں نے اپنی شاعری وچ رسول اکرم دی محبت نوں خدا توں بعد سب توں اچا مقام دتا اے تے انہاں نے نبی اکرم دی تخلیقی نوں ایس کائنات دی تخلیق دی اصل وجہ قرار دتا اے۔ لہذا ایس دنیا دا وجود بذات خود عشق دا اک منہ بولدا اثبوت اے۔ انہاں نے ایسی لئی عشق دی قوت دے نال ہر پست نوں بالاتے نام محمد دے نال دنیا نوں روشن کرن دا پیغام دتا اے۔ ایس عشق دا ایہہ صلہ اے جس نے مسلماناں نوں دنیا وچ عزت تے بلند مقام عطا کیتا تے اوہناں نے ایس دنیا تے اک لمے عرصے لئی حکمرانی کیتی اے تے جے آج دے مسلماناں دے وچ اک واری فیراہہ احساس پیداہ جائے تے اوہ کامیاب و کامران ہوسکدے نیں جیویں کہ علامہ اقبال ہوراں نے عشق رسول نال دلی محبت دا اظہار شاعری وچ کیتا:

کی محمد ﷺ سے وفا تو نے تو ہم تیرے ہیں
یہ جہاں چیز ہے کیا، لوح و قولم تیرے ہیں (7)

علامہ اقبال دی شاعری دا اک ہور رنگ بہت اہمیت دا حامل اے جس نوں اوہناں دا تو صر خودی وی آکھیا جاندا اے۔ انہاں نے بندیاں نوں اپنے آپ نوں پچھانن تے بڑا زور دتا اے جہدا مطلب اے کہ انسان جدوں اپنے اپنے نوں جان لیندا اے تے فیراوہدے واسطے اپنے رب نوں پچھانا سوکھا ہو جاندا اے تے اوہ ایس دنیا دے بھیداں نوں پالیندا اے۔ ایہہ انہاں دی شاعری دا نظریہ وی اے تے فلسفہ وی۔ جدوں اسیں پنجابی شاعری دا جائزہ لیندے آں تے اوہدے وچ وی سانوں اوس دارنگ لبھدا اے جیویں کہ شاہ حسین ہوراں دے کلام وچ سانوں اپنے آپ نوں پچھانن دا سبق ملدا اے۔ انہاں نے اپنی شاعری وحدت الوجود دی فکر تے عشق حقیقی دی جھلک ویکھی جاسکدی اے۔ ایس توں اڈ خودی دا تصور وی اے جیہڑا اقبال نے وی پیش کیتا۔ شاہ حسین دے کلام وچ وحدت الوجود دی فکر تے عشق حقیقی دی جھلک ویکھی جاسکدی اے۔

ایس توں اڈ خودی دا تصور وی ملدا اے جیہڑا اقبال نے وی پیش کیتا۔ بقول شاہ حسین:

بندے آپ نوں پہچان
جے تیں اپنا آپ پہچانا، سائیں دا ملن آسان (8)

انہاں نے ایس نوں زندگی دارراز آکھیا وے جیہڑا انسان دی ورت وچ ایس دنیا تے آیا اے تے جے بندے وچ خودی دا ایہی جذبہ پیدا ہو جاوے تے فیروہ ہمیشہ دی حیاتی حاصل کر لیندا اے۔ ایہی وجہ ای کہ صوفیاں کرام نے وی اپنے من وچ ڈب کے اپنے آپ نوں پہچانن تے زور دتا اے۔ ایہدے نال بندے وچ بے خوفی پیدا ہوندی اے تے اوہ رب دی ذات نوں پہچان کے حق دی راہیں ہر قربانی لئی تیار ہو جاند اے۔ اقبال نے اپنی ذات دے پہچان تے عرفان دی گل کیتی:

زمین و آسمان و کرسی و عرش
خودی کی زد میں ہے ساری خدائی (9)

اقبال دی شاعری دی بنیاد عشق حقیقی تے عشق رسول ﷺ اے تے سی۔ ایس لحاظ نال اقبال دی شاعری پنجابی دی صوفی شاعراں نال خاص میل رکھدی اے اقبال دی فکر تے فلسفہ پنجابی دے صوفی شاعراں نال مماثلت رکھدا اے۔ کیوں کہ انہاں شاعراں نے وی بندیاں نوں رب توں ملان لئی تے اپنے پیارے رسول دی شان تے محبت نوں ودھان لئی اپنے کلام دا سہارا لیا۔ جیویں کہ شاہ حسین ہوراں نے آکھیا اے کہ میرے اندر تے باہر ہر پاسے میرا محبوب ہی وسدا اے تے میری روح وچ صرف اسی دے ہون دا احساس پلدا اے۔ مینوں اپنی ذات مٹا کے صرف اپنے محبوب دی ذات دا احساس باقی رکھنا اے۔ شاہ حسین لکھدے نیں:

اندر توں ہیں، باہر توں میرے، روم روم وچ توں
توں ہی تانا، توں ہی بانا سبھ کجھ میرا توں
کہے حسین فقیر نما، میں ناہیں سبھ توں (10)

سارے صوفی شاعراں نے اقبال دی شاعری دی بنیاد کو اے۔ منزل وی سبھ دی اک اے۔ حضور ﷺ دا کردار بہترین مثال اے جیہڑے ٹردے پھر دے قرآن سن۔ انہاں دا اخلاق تے کردار ساڈے سب لوکاں واسطے اک نمونہ اے جہدے تے چلدیاں ہو یاں اسیں سارے ایس دنیا تے آخرت وچ کامیاب ہو سکدے آں تے اوہناں دے باغ دا اسیں اوہ پھل واں جس نوں دنیا نوں مہکان دے کم آنا چاہیدا اے۔ انہاں نے اپنی شاعری وچ عشق دے بیان نوں مصطفیٰ دے

سورج دی شعواو قرار دتا اے تے انہاں نوں ایس جہان لئی رحمت عالم آکھیا اے جہاں نے دنیا نوں امن و امان د امرکز بنایا۔ ایسے عشق نے ساڈیاں منزلاں آسان کیتیاں نیں۔
بقول اقبال:

قوت عشق سے ہر پست کو بالا کر دے

دہر میں اسم محمد سے اجالا کر دے (11)

اسی مسلمان آں تے ساڈا ایمان اوہدوں تیکر مکمل نہیں ہوندا جدوں تیکر آپ ﷺ نال دلی وابستگی تے محبت نہ ہووے۔ رسالت دی پچھاڑ تے اوہناں دی تعلیم تے عمل وچ دنیا تے آخرت دی کامیابی اے۔ ایہو ویلے دا تقاضا اے تے اسلامی تعلیم دا پہلا درس آپ ﷺ دے اسوہ حسنہ تے عمل اے۔ صوفی شاعران نے اپنی ذات پچھاڑ تے بہتازور دتا۔ معرفت الہی دارستہ وی اپنی پچھاڑ توں ہو کے جاندا اے:

خودی کا سر نہاں لا الہ الا اللہ

خودی ہے تیغ، فساں لا الہ الا اللہ (12)

خودی دراصل اوس حقیقت داناں ای جہدے نال انسان دنیا تے آکرت دی اصل حقیقت دا جانو ہوندا اے۔ خودی انسان دی اوہ طاقت اے جیہدے نال انسان کائنات دی تسخیر کر سکدا اے۔ ایس مقام نوں حاصل کرن توں بعد انسان جس مقام تے مرتبے تے اپڑدا اے اوہدے بارے اقبال فرماندے نیں:

ہاتھ ہے اللہ کا بندہ مومن کا ہاتھ

غالب و کار آفریں کار کشا، کار ساز (13)

انسان دی فکر تے عمل دیاں اچائیاں دا کوئی اندازہ نہیں۔ اقبال جس نوں مرد مومن کہندے نیں اصل وچ اوہی سچا مومن اے جہدی عملی صورت آپ ﷺ تے اوہناں دے ساتھیاں تے اللہ دے نیک بندیاں دی شخصیت وچ دیکھی جا سکدی اے۔ انہاں نوں اللہ نے ایس خوبی نال نوازی اے کہ اوہ نہ صرف ایس دھرتی تے حکومت کر دے نیں بلکہ اوہناں دی حکمرانی دنیا دی ہر شے تے قائم ہوندی اے۔ علامہ ہوراں نے فرمایا اے کہ کافر تے اس جہان وچ گم ہو جاندا اے پر مومن نوں اللہ نے ایہہ بزرگی عطا کیتی اے کہ ایہہ جہاں خود اوہدی اطاعت کرداتے اوہدیاں اشاریاں تے چلدا اے۔ اوہدے اندر عقلی ڈٹ جان دی خوبی دے اللہ دے بندیاں لئی ودھیری محبت مندی اے۔ ایہی کارن اے کہ اقبال بندیاں نوں اوہناں دا اصل مقام دلان لئی تے اوہناں دے دلاں وچ انسانیت دی قدر پیدا کرن لئی کوشش کر دے نیں تاں کہ اوہ سہی

معنیاں وچ اپنے آپ نوں ایس دنیا وچ اپنے رب دا جانشین ثابت کر سکے۔ ایس طرح اوہ ایس دنیا وچ کامیاب ہو سکدا اے جیویں کہ ڈاکٹر رفیع الدین ہاشمی علامہ اقبال دی شاعری دے ایس آفاقی پیغام دے بارے وچ فرماوندے نیں:

”اقبال سمجھتے تھے کہ مسلمان اپنے مقصد تخلیق کو بھول چکا ہے۔ تعلیم خودی سے

اسے یاد دلایا کہ اس کا مقصد تخلیق کیا ہے۔ اقبال کے نزدیک انسان اس دنیا میں

خدا کا نائب اور خلیفہ ہے، اپنی اس حیثیت کا وہ جس خوبی سے ادراک کرے گا،

اسی قدر اس کی زندگی کامیاب ہوگی۔“ (14)

علم تے معرفت توں بغیر عشق دا تصور نہیں کیتا جاسکدا۔ بابا بلھے شاہ نے شاعری وچ اچھے علم توں پناہ منگی جہدی وجہ پاروں رب نال تعلق ٹٹ جائے۔ علم تے معرفت توں بغیر عشق دا تصور نہیں کیتا جاسکدا تے عرفان ذات دا ایہہ مرحلہ اوہدوں آندا اے جدوں بنداپہلے اپنے بارے وچ جان لوے کہ اوہ کون اے ایس دنیا تے کس مقصد لئی آیا اے تے ایس دے ہون یا نہ ہون نال ایس دنیا نوں کیہ فرق پے سکدا اے۔ جدوں انسان اپنی ذات دے بارے وچ ایہہ جان لیندا اے کہ اوہ اس دنیا تے رب دا نائب ہن کے اوہدے احکامات دی اطاعت لئی ایس دنیا وچ بھیجیا گیا اے تے فیروہدے دل وچ غیر اللہ دا کوئی ڈر، خوف باقی نہیں رہ جاندا تے اوہ بے خوف ہو کے حق دا ساتھ دیندا اے تے ایس راہیں آن والی ہر مشکل دا ڈٹ کے مقابلہ کردا اے۔ ایس لئی اقبال دی شاعری وچ علم و عرفان تے بڑا زور دتا گیا اے تے اوہ ایس علم دے حاصل کرن تے زور دیندے نیں جیہڑا انسان نوں فائدہ دیوے تے جیہڑا علم صرف ”دوکف جو“ حاصل کرن لئی ہووے ایس نوں زیر کھندے نیں:

علموں بس کریں او یار

علم نہ آوے وچ شمار

اکو الف تیرے درکار

جانندی عمر نہیں اتبار

علموں بس کریں او یار (15)

سلطان باہو معرفت دی گل کردے نیں جہدے نال دنیا تے آخرت سنور جائے۔ جس علم وچ معرفت تے وجدان نہیں اوہ علم نافع نہیں۔ سلطان باہو وی پنجابی شاعری دا وڈا ناں اے اوہناں دی شاعری وچ شاہین دا ذکر ملدا اے جیہڑا علامہ اقبال ہوراں دی شاعری داوی خاص موضوع اے تے اوہناں نے ایس نوں مرد مومن دے فقر، اوہدی بزرگی، خودداری

تے تیز نگاہی دی وجہ نال بڑی اہمیت دتی اے۔ اوہ اپنے کلام وچ آکھدے نیں ”میں شہباز کراں پرواز وچ دریا کرم دے ہو“ تے اوہناں دیاں اے اچیاں پروازاں اقبال دے شاہین وچ وی ملدیاں نیں جیہڑا پرواز توں کدی تھکد انہیں تے دنیا داری دی لالچ نہیں کردا۔ سلطان باہو فرماندے نیں:

علم باجھ کوئی فقر کماوے کافر مرے دیوانہ ہو
سے ورہیاں دی کرے عبادت رہی اللہ کنوں بیگانہ ہو
غفلت کنوں نہ کھلن پردے دل جاہل بت خانہ ہو (16)

اقبال دور جدید دے الحادی نظام توں خفا سن تے اوہناں نے اوہدے خلاف آواز بلند کیتی کہ اے اڈیاں نسلاں نوں دین دی راہ توں ہٹان دی اک وڈی سازش اے۔ جہدے راہیں ساڈیاں نسلاں نوں مغرب دا غلام بنا کے اوہناں دیاں تخلیقی صلاحیتاں ختم کرنا چاہندے نیں۔ ایس لئی اوہ طالب علمان لئی علم محمود دے حق وچ سن جہدے نال اوہ فائدہ حاصل کر سکدے نیں۔ اقبال دور جدید دے الحادی نظام تعلیم دے بارے لکھدے نیں:

اور یہ اہل کلیسا کا نظام تعلیم
ایک سازش ہے فقط دین و مروت کے خلاف (17)

سلطان باہو موجب بندہ جے سچے علم توں بغیر ہی اپنے رب نوں لہ لوے ایہہ اوہدی خام خیالی اے۔ اقبال نے حضرت سلطان باہو دے پنجابی ابیات دا مطالعہ کیتا۔ ایس سلسلے وچ آغا شورش کاشمیری لکھدے نیں کہ اک واری میں ویکھیا کہ اقبال سلطان العارفین دے پنجابی ابیات پڑھ رہے سی جدوں ایہہ مصرعہ پڑھیا:

تاری مار اڈ آ نہ باہو اسیں آپے اڈن ہارے ہو (18)

اقبال نے ایہہ سنیا تے ہنجواں دیاں جھڑیاں لگ گئیاں۔ اقبال نے اسلامی تعلیم نوں شاعری دی بنیاد بنایا۔ ایہہ کیفیت پنجابی زبان دے کلاسیکی شاعراں دے کلام وچ تھیں تھیں دس دی اے۔ اقبال نے عشق نوں وسیع معنیاں وچ ورتیا اوہناں دے نیڑی کسے شے نوں حیاتی بنا کے اپنالین داناں عشق اے۔ اقبال نے مسلماناں دے اتحاد دی گل کیتی۔ مسلماناں دی ایکتا مسلماناں دے اک ٹڈھ ہو جان وچ اے:

ایک ہوں مسلم حرم کی پاسبانی کے لیے
نیل کے ساحل سے لے کر تاجک کا شغری (19)

پنجاب دے صوفی شاعراں نے شاعری وچ امن سلامتی تے بھائی چارے دا سبق دتا۔ علاقائی، لسانی تے مذہبی

تعصب توں وکھ ہو کے انسانیت تے محبت دا پرچار کیتا۔ اپنی دھرتی نال مخلص ہوئیاں سکھایا۔ شاعراں دی شاعری دا اک اک لفظ علم دانس، انسان دوستی، امن تے سلامتی نال بھریا ہو یا اے۔ پنجاب دے صوفی شاعراں قرآن تے سنت دے سنہری اصولاں تے عمل کر کے لوکاں نوں سادگی، خلوص تے پیار محبتاں نال رہنا سکھایا۔ اج برصغیر وچ اسلام دا چانن دکھائی دیندا اے جیہڑا ایہناں صوفی بزرگاں دیاں کوششاں تے محتاتاں دا پھل اے۔

اقبال دا جس گھرانے نال تعلق سی اوہناں نوں جو ماحول ملیا اوہ انسان دوستی، خدمت خلق، کمزوراں تے بے سہاریاں دا سہارا بننا سکھایا اے۔ ایہناں اپنے گھر وچ اپنی ماں نوں بے سہارا یتیم بچیاں دی پرورش، تعلیم و تربیت تے اوہناں دے ویاہ دیاں ذمہ داریاں پوریاں کر دیاں ویکھیا۔ اوہناں دے گھر محلے دے بچیاں نوں قرآن وی پڑھایا جاندا سی۔ ایس سارے ماحول دا اقبال دی فکر تے فلسفی اتے بہت اثر پیا۔ اقبال دے روشن خیال تے باکردار استادان وچ سید میر حسن تے ڈاکٹر آرنلڈ ورگے علم دوست لوک شامل سن۔ جنہاں اقبال دے فکری ارتقاء اتے گوڑھا اثر پایا۔ تصوف تے صوفی شاعراں دے ڈونگھے مطالعے نے اقبال دی فکر اتے دیرپا اثرات چھڈے۔ اوہناں غریب طبقے لئی آواز چکی جنہاں وچ کسان، مزدور، دیہاڑی دار کمزور لوک شامل سن۔ لکھدے نیں:

اٹھو! مری دنیا کے غریبوں کو جگا دو
 کاخ امرا کے درو دیوار ہلا دو
 جس کھیت سے دہکان کو میسر نہیں روزی
 اس کھیت کے ہر خوشہ گندم کو جلا دو (20)

اقبال نے سرمایہ دارانہ تے جاگیر دارانہ نظام دے خلاف آواز چکی۔ کمزوراں تے محنت کشاں دی حق تلفی اوہناں کولوں برداشت نہیں سی۔ اوہ ہر قسم دے جبر تے استبداد دے خلاف آواز چکدے سن۔ ایس سلسلے وچ اوہناں دیاں نظماں ”شکوہ“، ”خضر راہ“ تے ”طلوع اسلام“ ویکھیاں جاسکدیاں نیں۔ بقول اقبال:

برتر از گردوں مقام آدم است
 اصل تہذیب احترام آدم است (21)

اقبال دادل غریباں دے دکھ محسوس کرداسی اوہ ایس طبقے نال خاص دلی محبت رکھدے سن اوہ کسے نہ کسے طرح اوہناں دے کم آنا پسند کردے سن۔ اوہناں ایہناں دے حق لئی آواز وی چکی:

ہو مرا کام غریبوں کی حمایت کرنا
درد مندوں سے، ضعیفوں سے محبت کرنا (22)

یونس جاوید فرماندے ہیں:

”ہمیں اقبال کے بخش کلام کو زندہ انسانوں کی طرح پڑھنا چاہیے۔ یہ کلام اقبال کی باطنی زندگی کی گہرائیوں میں ان کے چشمہ حیات کی تہوں میں پیدا ہو ہے۔ اور ہم اسے اپنے تجربے میں جگہ دیں تو ہمیں بھی ایک حیات تازہ سے آشنا کر سکتا ہے۔“ (23)

پنجابی صوفی بزرگاں نے شاعری و بیچ موت تے دنیا دی بے ثباتی دا ذکر دی کیتا اے اقبال دی شاعری و بیچ دی موت دا ذکر موجود اے۔ موت مادی وجود نوں آندی اے۔ دنیا تے چنگے کم کر کے جاؤ جس پاروں آخرت و بیچ رب دے سامنے شرمندہ نہ ہونا ہووے۔ دنیا وی لذتوں و بیچ اپنے آپ نوں گم نہ کرنا آخرت دی فکر روح نوں پاکیزہ رکھنا ہمیشہ رہن لئی ضروری اے۔ جدید دور دے چیلنجاں دا کامیابی نال مقابلہ کرن لئی نویں نسل دے مستقبل نوں روشن کرن لئی صوفی بزرگاں تے اقبال جے قوم تے ملت دے عظیم رہنما، دانش ور علم دوست، امن سلامتی تے محبتاں دا پیغام و نڈن والیاں دی بے مثال تے انقلابی شاعری نوں عام کرن دی لوڑ اے۔ اقبال اچھے شاعر تے فلسفی نہیں جنہاں دی شاعری و بیچ جدید فکر فلسفہ تے تصوف دے نال نال پنجاب دے صوفی شاعراں دی شاعری دا وی گوڑھارنگ دسد اے۔ اقبال دی شاعری و بیچ صوفی شاعراں وانگوں رب دی وحدانیت، حضور نال سچی محبت، عقان ذات، انسان دوستی، فلسفہ حسن تے عشق، مساوات تے بھائی چارے دا سبق اے۔ اقبال نے مرد مومن دا تصور دتا جہدی عملی صورت نبی کریم ﷺ، صحابہ کرامؓ، خلفائے راشدین تے اللہ دے نیک ولی لوکاں دی شکل و بیچ ویکھیا جاسکد اے۔ صوفیاں نے انسان دوستی پیار محبت، مساوات تے رحم دلی دا سبق دتا اے۔ ایہو پیغام اقبال دی شاعری دی بنیاد تے مقصد حیات سی۔ تعلیمی نصاب راہیں نویں نسل نوں عظیم لوکاں دی فکر تے فلسفہ نال متعارف کرنا چاہیدا اے۔ ایہہ ویلے دی اسد لوڑ اے۔ آج دے دور و بیچ ملتا سلامیہ اتے کڑاویلا اے۔ اقبال الحادی قوتاں سامنے حقے سچائی دی سر بلندی لئی ڈٹ کے مقابلہ کرن دا سبق دتا تا کہ آج دے دور و بیچ مسلمان غیر مسلم قوماں دی غلامی توں نجات پا کے اک واری فیہ اسلام دا جھنڈا اچا کر سکن۔ بقول اقبال:

خدائے لم یزل کا دست قدرت تو، زباں تو ہے
یقیناً یدا کر اے غافل کہ مغلوب گماں تو ہے (24)

حوالے

- 1 صحیفہ، ادبی مجلہ، اکتوبر تا دسمبر 1988ء، اقبال نمبر، لاہور: مجلس ترقی ادب، ص 34
- 2 محمد اقبال، ڈاکٹر، علامہ کلیات اقبال اردو، ص 183
- 3 صحیفہ، ادبی مجلہ، اکتوبر تا دسمبر 1988ء، ص 35
- 4 اوہی، ص 36
- 5 حمید اللہ ہاشمی، مختصر تاریخ زبان و ادب پنجابی، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 2009ء، ص 138
- 6 بلھے شاہ، کلیات بلھے شاہ، لاہور: زاہد پرنٹر، ص 200
- 7 کلیات اقبال اردو، ص 237
- 8 مختصر تاریخ زبان و ادب پنجابی، ص 139
- 9 کلیات اقبال اردو، ص 676
- 10 مختصر تاریخ زبان و ادب پنجابی، ص 139
- 11 کلیات اقبال اردو، ص 236
- 12 اوہی، ص 527
- 13 اوہی، ص 424
- 14 رفیع الدین ہاشمی، ڈاکٹر، علامہ اقبال شخصیت اور فکر و فن، لاہور: اقبال اکادمی، 2016ء، ص 120
- 15 صحیفہ ادبی مجلہ، اکتوبر تا دسمبر 1988ء، ص 44
- 16 امجد علی بھٹی، مترجم، پنجابی کے صوتی شاعر، از ڈاکٹر لاجوئی رام کرشن، لاہور: بک ہوم، 2004ء، ص 88
- 17 کلیات اقبال اردو، ص 599
- 18 صحیفہ ادبی مجلہ، اکتوبر تا دسمبر 1988ء، ص 33
- 19 کلیات اقبال اردو، ص 295
- 20 اوہی، ص 437
- 21 محمد اقبال، ڈاکٹر، علامہ، کلیات اقبال فارسی، لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، 1985ء، ص 657
- 22 کلیات اقبال اردو، ص 65
- 23 یونس جاوید، مرتب، صحیفہ اقبال، لاہور: بزم اقبال، ص 175
- 24 کلیات اقبال اردو، ص 299

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, Jan.-Dec. 2021, P.

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2021ء، مسلسل شمارہ 5

☆ بدر مسعود خان، ڈاکٹر شائستہ حمید خان، واصف لطیف

اشوال فقیر دی شاعری داسماجی تے عصری پکھ

Abstract

Love for the Land and people is natural phenomina. Our Land has been clutches by the clothes of invaders in past. This land was packed with treasures. Its Soil grew gold. Its rivers flow floodly and spread happiness all around. The invaders snatch the bread from the mouth of local man. Most of the people were so simple that they even not know about the battels, invasians and looting the treasures. When invaders from different corners of the world came to this land only to quench their thrust for lust. Their lusty and dusty thoughts brought destruction for the local natives. Enriched historical back ground was the identity of this soil that was rooted out by these robbers. Even the local land lord, Wadairy and Tumandar also became their companion. Such lord of today have been the agents of foreign invaders. Life of comman people have become so tough and rough that he is forced to

-
- ☆ شعبہ سرائیکی، اسلامیہ یونیورسٹی، بہاولپور
☆ شعبہ اُردو، جی سی یونیورسٹی، لاہور
☆ شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور

live in his Wasaib with tearfull eyes. Even all the ecological scenerio is changed. Our Poet Ashoo Lal Faqir is so sad on this historical destruction.

انسان تے سماج دارشنتہ بڑا گوڑھا، مضبوط تے ہزاراں سالوں تے محیط اے۔ سماج دھرتی دی بنیاد اے جیہڑا اپنا وجود منو اے اپنی بقا قائم رکھن دے نال نال دھرتی واسیاں دیاں حیاتیاں وچ خوشحالی لیان دا کارن اے۔ سماج وچ رہن تے ویلے دے نال ٹرن لئی انسان نے کئی شیواں لہیاں، بنائیاں تے ایجاد کیتیاں جیہناں پاروں اک پاسے تے سماج واسیاں دیاں حیاتیاں وچ سوکھ پھٹی دوجے پاسے ویلے دیاں راساں انسان دے ہتھ وچ ہو ر موکلیاں ہو گئیاں۔ سماجی ترقی نے جتھے تہذیب تے ثقافت نوں پروان چڑھایا او تھے زبان تے ادب نوں وی ودھن پھلن دا موقع دتا جیہدا اثبوت ساڈے کول ہزاراں ورھیاں دی تہذیب تے تاریخ دی صورت موجود اے۔ اڈواڈ فنون لطیفہ وچ شاعری سب توں اہم، آسان تے موثر ذریعہ سی جیہدے راہیں لوک اپنے جذبیاں دا بھرواں اظہار سی۔ لوک گیت، لوک داستاناں تے لوک قصے کہانیاں وی شاعری ای سی جیہڑے گواہ اے کہ انسانی جیون کیناں کیناں پڑاواں وچوں لنگھ کے ترقی یافتہ صورت وچ سامنے آن کھلوتا اے۔ لوک شاعری تے لوک دانش دیاں بنیاداں دھرتی وچ بڑیاں ڈونگھیاں نیں۔ اجوکی نوں شاعری جے دھرتی تے تاریخاں نال جڑت رکھدی ہووے گی تے کسے پکھوں وی پینی نہیں۔ شاعر دھرتی دا داجیا جابا ہووے تے شاعری راہیں سماج نوں بھروسے ڈھنگ قاری سامنے اڑائے۔

دھرتی توں وجود پان والی شاعری تاریخی تے سماجی ورثے نال جڑت اے۔ ہاکڑہ، دراوڑ، ہڑپہ، موہنجوداڑو، وادی سندھ دی تہذیب تے وسب دی جیندی جاگدی تاریخ باہری حملہ آوراں دی لٹ ماردا بیانیہ اے جیہدا مہاندرا جوکی شاعری وچ وی بڑا بھرواں اے۔ دھرتی واسیاں باہری حملہ آوراں نوں دھڑیل (دھاڑویاں) دے ناں نال منسوب کیتا۔ دھاڑویاں نے کئی رُپ اپنا کے ایس پُامن دھرتی نوں تہس تہس کر دتا۔ پیار، محبت، امن، رواداری، اُنس تے بھائی چارہ وسب دی اُچھی شناخت سی جیہوں مدھول دتا گیا۔ دھرتی اُتے دھاڑوی کدی تہذیب سکھان دے بہانے آئے تے کدی اوہناں لٹ مارنوں مذہب دے اُچھاڑ وچ لپیٹ کے پیش کیتا۔ ہر حملہ آور نے اپنے حملے نوں جیہڑا وی ناں دتا، مقصد سبھ دا اوسے یعنی دھرتی دے وسائل تے خزانیاں دی لٹ مار۔ بھولے بھالے دھرتی واسیاں دے سرکٹ کے منارے بنائے گئے تے مقامی لوکاں نوں بے دخل کر کے دھرتی نال ناٹ توڑن دے جتن کیتے گئے۔ ایس دھرتی دے اصل وارث نمائے نتانے بن کے جنگلاں، پہاڑاں تے صحراواں وچ حیاتی لنگھان تے مجبور ہو گئے۔

اشولال فقیر دھرتی دا جہم پل اے۔ اوہناں دی شاعری وچ علاقے دی تہذیب تے ثقافت، وسوں تے تاریخ توں

اگوائی ملدی اے۔ اوہناں دی شاعری وسیب دا اوہ سماجی تے عصری بیانیہ اے جیہنوں سندھ وادی دا جتھے ہزار سال پرانا بیانیہ آکھیا جاسکدا اے۔ باہری حملہ آوراں تے دھاڑویاں دے ظلماں وچ سبھ نالوں تکلیف دہ گل ایہہ سی کہ دھرتی واسیاں توں اوہناں دی ہزاراں ورہیاں دی شناخت کھوہ لئی گئی۔ زبان، ادب تے ثقافت توں وانجھا کرن مگروں ذہنی طور تے مفلوج کر کے غلامی دیاں پھاپھیاں پوا کے ہمیش لئی بے بس کردتا گیا۔

اشوال فقیر دی شاعری وچ پرانے وسیب دے قبیلیاں تے قوماں دا تذکرہ اپنی شناخت تے آپ سیہانتا دی تصویر اے۔ اوہناں دے بیانیے پچھے سماج دا بھرواں دکھ لکھیا اے۔ دھرتی واسیاں نوں جتھے باہری حملہ آوراں جی بھر کے لٹیا اوتھے وڈیریاں تے جاگیرداراں وی گھٹ نہ کیستی۔ لوکاں نوں بنیادی حقان توں وانجھ کے مجبور تے بے وس لوکاں نوں دھرتی نالوں نکھیڑ کے گھر وچ نتھاواں کردتا گیا۔ دریا ہمیشہ وسیب دے تہذیبی دھارے دی بنیاد بن دے نیں۔ دریاواں کنڈے پنگرن والا وسیب وڈیاں تے ترقی یافتہ تہذیبیاں دی مڈھلی صورت اے ایس لئی لوکاں دی دریاواں نال جڑت جان توں ودھ ہوندی اے دریاواں دا پانی حیاتی نوں رواں رکھن لئی ات ضروری اے۔ اجو کے پنجاب تے سندھ دے علاقے سپت سندھویاں وادی سندھ دی تہذیب دیاں باقیات نیں۔ ایہہ اوہ تہذیبیاں نیں جیہڑیاں دریاواں کنڈے پنگریاں تے ودھیاں پھلیاں۔ دھرتی دے مڈھلے سماجی، تہذیبی تے تاریخی سیہان ویداں دے مناجات وچ دریاواں دے تذکریاں توں ہوئی۔ بیاس، ستلج، راوی، چنانہ، جہلم، سندھ، گھاگر، سرسوتی تے ہاکڑہ جیسی تہذیب دی شناخت ہوئی۔ جدوں مقامی لوکاں نوں کمتر تے پینا سمجھیا جان لگاتے لوکاں دارشتہ دھرتی تے دریاواں نالوں توڑ دتا گیا۔ نتیجے وچ لوکاں دی دریاواں نال خاص کر سندھ ساگر نال عقیدت ہو وی ودھ گئی۔ اوہناں دے دلاں وچ سدھر طوفان بن کے اُبھری جے ویلا ضرور آئے گا جد دھرتی دے ظالم وڈیریاں دی غلامی توں نجات پا کے سندھ دریا دی گودی وچ سکون دا ساہ لے کے اپنی ازلی پیاس بجھان گے۔ اشوال لکھدے نیں:

اساں کو بجھے، کوڑھے، کوہترے
 اساں نگو ساوین اوترے،
 ساکوں ساڈے بخت نہ بھانے
 ساڈے بیلے پھل کمانے
 اساں اکھیں متوں تھرہیں
 اساں گھر ہوندے بے گھرہیں
 اساں کال کرہہ دے وس اچ

اساں سندھ دے ہوندے تس اچ

اساں ہک واری ول جیسوں

اساں اپنا پانی پیسوں (1)

وسیب دے وسنیکاں دی آپو اپنی کہانی اے۔ اشوالال فقیر نے وسنیکاں دے قصے کہانیاں دا تذکرہ سچ نال کیتا۔ ہر آبادی دیاں خوشیاں، بھوگ، دکھ سکھ، بھکھ ترہہ، خواہشاں، سدھراں تے اُمیداں دا دکھچان ہوندا اے جیہڑا وسیب دی سنجان بن دا اے جیہدے وچ آس امید، وسوسے وی ہوندے نیں تے بے یقینی دے خوف وچکارا امید دی کرن وی سر پٹن لئی تیار ہوندا اے۔ دھرتی نے کئی زمانے تلکیتی حاکم آئے تے گئے پر مقامی آبادی محکوم بن کے حیاتی ٹپاندی رہی۔ ماضی داملوہا اجو کے ملتان داروپ وٹا کے وسیب دی جیوندی جاگدی نشانی بن کے پوری شان شوکت نال فیرتوں زندہ ہو گیا۔ ملتان دی تہذیب جیوندی جاگدی تہذیب اے۔ سر زمین نوں کئی واری تہس تہس کیتا گیا، کئی واری تباہی بربادی دیکھی گئی بھرویں طاقت پاروں دوبارہ توں جی اٹھی تے اپنے ودھا دا ڈھلا سفر جاری رکھیا۔

اشوالال فقیر نے وسیب دیاں محرومیاں نوں قلم دے زور نال منزل دی شناخت عطا کیتی۔ اوہناں دی شاعری دا کینوس سدھ پدھرا اے جیہدے راہیں ہزاراں ورہیاں دے سماجی، تہذیبی تے تاریخی شعور دی دریافت ہوئی۔ اپنیاں بستیاں تے آبادیاں نوں اگے وانگ جیوندا جاگدا دیکھن دی سدھراں دے سینے وچ ٹھاٹھاں مار دے سمندر وانگ اُبھردی اے۔ کسے وی رُکھ نوں اپنی چھاں دی حفاظت لئی بندوق نہیں چکنی پیندی۔ اوہدی چھاں، پھل تے پتے ای اوہدی حفاظت کردے نیں:

اپنے بک وچ کالا پانی پیندیاں دی

چُپ نہیں چنگی مویاں وانگوں جیندیاں دی

کہیں پاسوں ایویں ہیل ہوا دی آوے پئی

وستی شالا وستی نال الاوے پئی (2)

اشوالال فقیر دی شاعری وچ مزاحمت دا عنصر نمایاں اے جیہڑا گواہ اے کہ اوہناں جس دور وچ اکھ کھولی آل دوالے دھاڑویاں دا کسے نہ کسے شکل وچ غاصبانہ قبضہ دیکھیا۔ جبر دے خلاف اوہناں دا قلم بولد نہیں سگوں چیکد اے۔ اوہ اپنی دھرتی تے وسوں دے محافظ سن۔ دھرتی تے مٹی نال بے پناہ محبت دا تقاضہ اے کہ کوئی وی ایہنوں راہندے نہ۔ دھرتی دے دشمن نال نفرت دا اظہار کردے لکھدے نیں:

سُن دے ہئیں کوئی فوجاں لٹھن راجاں تاجاں والیاں

کوٹ فصیلاں اُتے نچدن ہنہ، گھوڑے، سائگاں

رات اساڈے ناویں (3)

ملتان وسیب دا پرانا تاریخی شہر اے۔ ملتان شہر دی تباہی دا تذکرہ شاعراں کول ڈھیر مضبوط اے۔ شاعری وچ ملتان دی تباہی تے بربادی دی تاریخ مضبوطی نال پیش کیتی گئی اے۔ دھرتی اُتے باہری حملہ آوراں نے بڑے ظلم کیتے تے مقامی لوکاں نوں تہس نہس کر کے رکھ دتا پر باوجود حملہ آور ہیرو بن کے ساڈے سراں اُتے چڑھ بیٹھے۔ اوہناں مقامی لوکاں نوں شہر دے چوکاں وچ پھاہے چاڑھیا۔ سکندر مقدونی، نادر شاہ درانی تے احمد شاہ ابدالی ظالم ہو کے وی ہیرو بن گئے تے مقامی شوہدے مظلوم ہون دے باوجود اپنی سیہان توں وانجھے رہے۔ ایس منظر نامے دی جھلک اشوالال فقیر دی شاعری وچ کجھ ایسراں ملدی اے:

ایں شاہر کولِ خونی بُرج اُتوں
کیا ڈیکھے شام دی شام کوئی
ایویں سن دے نہیں شاہ نادر دے
سبھ پورے ول فرمان تھئے
ہک سر بدلے سو ملتان
ہر چوک اُتے قربان تھئے
انوں ہاتھیاں تے اُنوں گھوڑیاں تے
نویں حاکم شہر دے لنگھدے ہن
ہتھ پنھ کے لام مجاوراں دی
کھڑی آہدی ہے جی آیاں نوں (4)

سپت سندھو ست دریاواں دی دھرتی جیہدیاں باقیات روہی تے چولستان نیں، کدی اتھے دریائے ہاکڑہ تے سرسوتی وگدے سن۔ ایس دھرتی دے وارث دریا ریت دے سمندر بن گئے۔ سندھ ساگر نے وی اپنا رخ موڑ لیا جس پاروں موسم رُس گئے، شہراں دے شہر اُجڑ گئے، خوشحالی داناں نشان مک گیا جنگل مک گئے۔ قہر پاروں دھرتی واسیاں دیاں اکھاں دا پانی سُک گیا۔ ہریالی مگی تے ہرن، ہرنوٹے وی ہمیشہ لٹی ٹر گئے۔ اشوالال فقیر ایس ایسے دے بیان وچ لکھدے نیں:

ساڈے اندروں وگدی اے سرسوتی
ساڈے اندروں ہاکڑ اوگدا اے

ایہہ گلیاں یار ڈیراوردیاں
 ساکوں ڈیکھ کے ایویں لگدا اے
 جیویں ہنئے ہنئے کوئی ویندا پئے
 جیویں ہنئے ہنئے کوئی ول آسی (5)

اشولال فقیر دی شاعری کئی اجیہیاں نویاں سونہاں دیندی اے جیہناں کارن پڑھن ہار کئی نویاں نویاں گلاں تے نت
 نویں نظاریاں توں جانو ہوندا اے۔ اوہناں دیاں گلاں وچ کثیر الجہاتی جہان آباد اے۔ اوہناں دیاں گلاں روایتی نہیں سگوں
 نواں جہان لے کے ساہنے آئیاں۔ دریائے راوی کسے زمانے وچ ملتان دے قلعے دے آہروں باہروں وگدا سی، اج
 کدھرے دُور چلا گیا اے تے ہلا دادا عظیم الشان مندر اک ڈھیری داروپ وٹا گیا اے۔ وسیب دے سماجی منظر نامے نوں
 اشولال نے شاعری وچ سوہنے ڈھنگ نال ورتیا۔ وسیب داما ضی شاندار سی۔ لوکی اک دُوجے نال پیار تے محبت وٹا اندے
 سن پراوہ ویلا کھرتی گ گیا اے۔ آباد جھوکاں دھرتی دی پچھان سن۔ کھوہ وسوں دی سنجان سن اوہدا وک وی مک گیا۔ ویرانی تے
 اُجاڑ داراج چار چودھارا اے۔ اشولال فقیر اپنے دل دی گل وسیب دے ککھی نال کریندا اے:

ہُن لوک دِلاں وچ راہندے نہیں
 پک بے دیاں گالھیں سہندے نہیں
 کھوہ واہندے نہیں، تھئی جھوک فنا وکے پکھو آ (6)

سندھ دریا دارشتہ وسوں نال بہوں گوڑھا اے۔ حیاتی دی علامت ایہہ دریا خوشحالی وی علامت سی۔ ایہدے دم
 نال وسیب وچ خوشیاں داراج سی۔ جدتوں دریائے رُخ وٹایا دھرتی تے مُونجھاں نے ڈیرے لالئے۔ بدل، گونجاں، جنور،
 مچھی تے کچھی وی رُسے دسدے نیں۔ اشولال لکھدے نیں:

کیوں روندے ہن کالے بدل ڈسا
 کلہی گونج ڈسا کیوں کر لاندی ہے
 شینہہ لوندا ہے جھل اپنی کوں
 بیلہ سِکدا ہے تیڈے درشن کوں
 تیڈے درشن کوں کچھی سِکدی ہے
 ڈھنڈیں سِکدیاں ہن تیڈے پانیاں کوں
 تیڈے پانیاں کوں مچھی سِکدی ہے

ایویں کنیں ڈینہہ تاں ناویں نوری دے

سینے آن سما سوہنا سندھ سائیں (7)

اوہناں شاعری وچ وادی سندھ دی پرانی تہذیب بھالی۔ اوہناں ایس تاریخ راہیں وسوں وچوں لوک دانش، تہذیبی روایتاں تے قدراں نوں ساہنے لیان دا جتن کیتا۔ اوہناں آس، اُمید نال محرمیاں تے ناکامیاں بارے گل کیتی۔ اوہناں وسیب دے دکھ درد تے احساس نوں دلوں محسوس کیتا تے شاعری راہیں لوکاں تک اپڑایا۔ اشوالال فقیر دی سوچ دا وسیب روپ انج اے:

گورودی نہ چیلے دی

ساری گالھ اے ویلے دی

دور سنیدی وسوں دی

نال سنیدے ویلے دی

تن اپنے دی لکھی پڑھ

لکھی چھوڑ کتاباں دی

کوئی ہک کیاری ہووے پئی

سُرمیاں نال غلاباں دی (8)

تخلیق کار دا وسیب نال تعلق گورھا ہونا ضروری اے۔ ایس تعلق پاروں ای تخلیق وچ اثر تے جان پیندی اے۔ اشوالال وسیب دے ذرے ذرے نال پیار کردے ددے نیں اوہناں تاریخ دے پنے پلٹے تے دھرتی دا تابناک ماضی اوہناں دیاں اکھاں ساہنے آکھلوتا جس پاروں توں دکھ درد نال اوہناں دیاں اکھاں بھج دیاں دسدیاں نیں۔ دھرتی جیہڑی کدی سونا جمدی سی لوکائی امن سکون دی حیاتی جی رہے سن، ویکھدے ویکھدے تباہی بربادی دا شکار ہوگئی۔ قدیم تاریخی شہر موہنجوداڑو تے ہڑپہ دے وچکار قدیم تاریخی مقام سوئی و ہار ”نیل“ دی پیدوار پاروں ایشیا توں اڈو رُور دے براعظماں تک مشہور سی، اج اوس نیل داناں نشان وی باقی نہیں۔ ابھی دکھ شاعرنوں اندر واند رکھو کھلا کیتی کھلوتا اے کہ اوہدی دھرتی دی سماجی، ثقافتی معاشی، عصری، تاریخی تے سیاسی تاریخ دے نقشِ مٹدے جا رہے ہیں۔ نیل دی فصل لئی وڈے وڈے تلاواں دے نشان دھرتی دی عظمت دے گواہ نیں۔ سوئی و ہار دے ٹھلھ تے ٹھیر دھرتی دی عظمت دے گواہ نیں۔

شاعری وچ ”نیل“ دی علامت خوب ورتی گئی اے۔ اوہناں نیل نوں رنگ دی علامت توں اڈ دھک (سٹ،

چوٹ) دے معنیاں وچ ورتیا اے۔ ایہہ علامت اصل وچ ظالماں ولوں دھرتی دے امن پسند تے معصوم لوکاں نوں لگن

والے پھٹاں نوں اُگھیر دی اے۔ مقامی لوکاں دی کل کائنات اوہناں دی سادگی، دھرتی نال جڑت تے سدھی سادی گزران سی۔ کسے نوں دکھ دین بارے اوہناں کدی سوچیا وی نہیں سی۔ اوہناں نوں اصلوں پتہ ای نہیں سی جے ظلم دا مقابلہ کرن لئی بندوق تے بارود دا سہارا لینا پیندا اے۔ بھولے بھالے دھرتی واسی دھرتی تے چلن والے ہل، پنجالی تے ڈاھنڈاں (بلداں) نوں ای اپنی حیاتی سمجھدے سن۔

اوہناں دی شاعری دا بیانیہ بھروس طر پتھے نال تہذیب تے ثقافت، سماج تے زمانے نال جڑیا سی۔ اوہناں دی شاعری وچ شاندار ماضی، موجودہ حالات دی سچی سچی جھلک تے جنگے مستقبل دی آس، امید دا بھرواں ذکر اے۔ شاعری دھرتی دی شاعری اے۔ اوہناں کھلی اکھ نال سماج تکیا تے حقیقتاں نوں دھرتی واسیاں اگے لیان دا آہر کیتا۔ اوہناں دی شاعری سماج دے ماضی، حال تے مستقبل نوں محفوظ کرن دی کوشش اے جیہدے وچ بلاشبہ اوہ کامیاب دسدے نیں۔ اوہناں سپت سندھو، ہڑپہ، موہنوداڑو، سوئی ہار، پنجاب تے ملتان دے تھہہناں راہیں او تھوں دے واسیاں دے دکھ سکھ، خوشیاں غم، سدھراں امیدیں، ماضی حال تے مستقبل نوں تاریخ دا حصہ بنایا۔ شاعری راہیں پرانے سماج دی تاریخ نوں اگھاڑیا تے اجوکیاں مونجھ مونجھاریاں نوں کھل کے بیانیہ بھلک لئی رجائیت پسندی دا پہلو قاری دے لاشعور وچ اجاگر کرن دی کوشش کیتی اے۔ مکدی گل ایہہ کہ اشولال فقیر نے جتھاں اپنی شاعری وچ سماجی تے عصری حیثیت نوں نمایاں کیتا اُتھاں اپنے تاریخی ورثے دی تباہی تے ماتم وی کیتا۔

حوالے

- 1- اشولال فقیر، چھیڑو ہتھ نہ مرلی، لاہور: سانجھ پبلی کیشنز، 2007ء، ص 61
- 2- اشولال فقیر، گوتم نال جھیرا، ملتان: بیکن بکس، 1995ء، ص 15
- 3- چھیڑو ہتھ نہ مرلی، ص 15
- 4- کاں وسوں دا پکھی، ص 78
- 5- اشولال فقیر، سندھ ساگر نال ہمیشاں، لاہور: شرکت پریس، 2002ء، ص 153
- 6- چھیڑو ہتھ نہ مرلی، ص 53
- 7- سندھ ساگر نال ہمیشاں، ص 79
- 8- گوتم نال جھیرا، ص 109

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, Jan.-Dec. 2021, P.

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2021ء، مسلسل شمارہ 5

☆ محمد اکبر گورایہ، ڈاکٹر عبدالواجد تبسم

قصہ مرزا صاحبان و بچ ثقافتی عناصر**Abstract**

Mirza Sahiban is the renown folk story of Punjabi language. It has an important place in the history of Punjabi literature having been written by different poets in different times. That's why we see variations in its story but the theme is the presentation of cultural aspects. Almost every poet has presented the different aspects of culture of Punjab. In this article the authors have studied closely the rituals, customs and traditions of Punjab.

دنیا دیاں تو ماں دی بچھان اوہناں دی رہتل تے وسیب نال ہوندی اے۔ کسے وی قوم دے وسنیک جدوں اک تھاں تے رل مل کے رہ رہے ہون تے اوہناں وچ سائجھیاں قدریں، رسماں رواجیاں، تفریحاں، کھیڈاں تماشیاں، پنچائیتی قانوناں، تے خاندانی قانوناں نوں ودھن پھلن دا ویلا ملدا اے جیہڑے اوہناں دی بچھان بن جاندا اے۔ ایہناں قوم دا وسیب آکھیا جاندا اے۔ ایہناں چنگلیاں دی وجہ نال کوئی قوم دو جیاں تو ماں نالوں وکھری نظر آوندی اے۔ ایہناں چنگلیاں نوں اوہ قوم شاعری، فنون لطیفہ، مصوری، کوٹھے اسارن دے کسب، گانے و جانے، پھل بوٹ لیکن دے کسب، رین سہن، رسماں رواجیاں تے پہناویاں، واہی بیجی نوں اپنی زبان راہیں زندگیاں دا حصہ بنالیندے نیں۔ ایہہ ساریاں شیواں وسیب دی شکل وچ سامنے آوندیاں نیں۔ دنیا دیاں ساریاں تو ماں دا وکھرا وکھرا وسیب اے۔ ہر قوم دا وسیب اوہدی لوک

☆ ریسرچ اسکالری ایچ ڈی پاکستانی زبانیں و ادب

☆ اسٹنٹ پروفیسر اردو، شعبہ پاکستانی زبانیں، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی اسلام آباد

شاعری راہیں دیکھیا جاسکد اے۔

دنیا دیاں زبانوں وچوں پنجابی پنجابی اک قدیم زبان اے ایہد ادب قصیاں نال مالامال اے۔ پنجاب زبان وچ قصہ کاری دی روایت پرانی اے۔ قصیاں راہیں پنجابی شاعراں نے اپنے علاقیاں دے وسیب نوں بیان کیتا اے۔ پنجابی وچ ودھیرے قصے لکھے گئے۔ ایہناں وچوں اک قصہ مرزا صاحبان داوی اے۔ ایس قصے نوں پنجابی ادب وچ اک اچا مقام حاصل اے جدے بناں پنجابی ادب نامکمل اے۔ مرزا صاحبان دا قصہ لکھن والے شاعراں نے ایس قصے نوں ایس انداز وچ لکھیا اے کہ اوس ویلے دی رتھل تے وسیب پڑھن تے سنن والے دیاں اکھاں دے ساہمنے گھسن لگ پیندے نیں تے اوہ اوس وسیب دا اک فرد بن کے رہ جاندے نیں۔ شاعراں نے اوس ویلے دے پہناوے، ٹونباں، کھڈونیاں، ورتن دیاں شیواں، لڑائی دے ہتھیاراں، ونج تے ہار، گاؤن و جان، مصوری، مذہبی رواجوں، رہن سہن دے ڈھنگاں، بالوں دے جمن تے رسماں، شادی ویاہ دیاں رسماں، واہی بیجی دے ڈھنگاں، موت دیاں رسماں، میلیاں ٹھیلیاں، دستکاریاں تے تہواراں بارے کھل کے دس پائی اے۔ انج آکھ لینا پی مرزا صاحبان دا قصہ لکھن والے شاعر اوس ویلے دے وسیب تے رتھل توں چنگی طراں واقف سن جھوٹھ نہیں۔ مرزا صاحبان دے ویلے وسیب بارے قصہ مرزا صاحبان لکھن والے سب توں پہلے شاعر پیلو دی شاعری دا انداز دیکھو۔ پیلو اوس ویلے دیاں ٹونباں تے سواری بارے لکھدا اے ایس توں وکھ اوس نے مسیت داوی دسیا اے جے امام مسیتاں وچ ہوندے سن جتاں نوں قاضی آکھیا جاندا سی:

قاضی ساڈا مر گیا ، سنی پئی مسیت

توں سن کرمو باہنناں ، کدی نہ آیوں کام

گھوڑی دیاں تیرے چڑھن نوں ، سنے کاٹھی لگام

ہتھاں دیاں دیواں چوڑیاں ، سوناں کردی دان

جھوٹی دیاں ددھ پین نوں ، ہل دی زمین انعام

جد لگے جیوے صاحبان ، رکھے تیرا احسان (1)

حافظ برخوردار ہوراں قصہ مرزا صاحبان وچ ساکاں دادسیا تے لکھیا اے جدوں کسے بھرانوں بھیر بندی تے اوہدے دو جے بھرا اوس دی پیڑنوں ونڈے سن تے اوہدے اتے آون والی مصیبت وچ شریک ہو جاندے سن۔ جدوں صاحبان نے مرزے دے ترکش جنڈ دے بوٹے اتے ٹنگ دتے اوس ویلے مرزے نے صاحبان نوں آکھیا کہ توں میرے ترے سوٹھ تیر ٹنگ کے برا کیتا ہن میری موت قریب اے تے میں کلا بھراواں تو دور نیلے وچ مار یا جاواں دا۔ جے کراں میرے بھرا میرے

کول ہندے تے میرا دکھ ونڈ دے۔ میری سکلیاں بھراواں توں بغیر کنڈ خالی اے۔ حافظ برخوردار ہوراں اپنے قصے مرزا صاحبان وچ ایس انداز نال شاعری کیتی اے:

باچھ بھراواں سکلیاں کون کجیسی کنڈ

ہوندے بھائی کول سکے پیڑاں لیندے ونڈ (2)

قطب الدین ہوراں قصہ مرزا صاحبان وچ ویلے دے حالان دادسدیاں ہویاں دسیا اے اوس ویلے پنچائیتیاں راہیں فیصلے کیتے جاندے سن تے جے کوئی ایہو جیہا کم جیہہ اکلیاں حل ہون والا نہیں سی ہوندا اوس نوں صلاح نال رل کے مکان دا چارا کردے سن۔ جدوں صاحبان تے مرزے دے عشق دی گل کھل گئی تے رشتے داراں تے برادری وچ رولا پے گیا فیسیالاں نے صاحبان دے ویاہ بارے سوچیا تے حل کڈن لئی پنچائیت کیتی تے چوری چوری بہہ کے صاحبان دے ویاہ بارے صلاح کرنی شروع کردتی تاں جے خاندان دی بدنامی نہ ہووے۔ ساریاں نوں اے گل دسی گئی کہ صاحبان بلوغت توں چھو ہر جوان ہوگئی اے تے اوہدے لئی کوئی ساک لہجو جیہہ امرلیاں والا ہووے تے جوان وی ہووے تے نالے نیک وی ہووے۔ قطب الدین ہوراں قصہ مرزا صاحبان وچ ایس نوں سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے:

چوری چوری سد کے بھائی تے پروار ہوئی ورتی اپنی اپنی دتی گوش گزار

ٹپی حد بلوغتوں ہوئی چھو ہر جوان ناطہ کریئے ایس دا ڈھونڈو کوئی مکان (3)

سید نیاز احمد شاہ ہوراں قصہ مرزا صاحبان وچ ایہہ دسیا پئی ماں تے دھی دا اک وڈا گوڑا ساک ہوندا اے تے مانواں اپنیاں دھیانوں ہر تھاں اتے سمجھاندیاں سن تے متاں دیندیاں سن۔ سید نیاز احمد ہوراں اوس ویلے دی رہتل نوں وڈے ٹنگ نال دسیا اے کہ اوس ویلے زانیاں چرنے ڈاہندیاں سن تے سوتر کتدیاں تے اپنا داج بناندیاں سن۔ چرنے نال سوتر کت کے دھاگے تیار ہندے جتاں نال کھیس، دریاں، رضائیاں تیار کیتیاں جاندیاں سن۔ مانواں، دھیانوں ایہہ سارے کسب سکھاندیاں سن تاں جے اوسو ہرے گھر جا کے سکھڑسیاں اکھوان:

چپ کر ڈاریئے ڈرنہ تینوں چرخہ ڈاہ وچہ وہڑے

کتن تمن کم دھیاندا توں کرنی ایس جھگڑے جھیرے (4)

ملک محمد اشرف ہوراں قصہ مرزا صاحبان وچ اوس ویلے دور دراڈے سفر کرن لئی سواری دے جانوراں دادسیا اے پئی لوکی ودھیانسلان دے گھوڑے تے گھوڑیاں پالدے سن۔ ملک محمد اشرف ہوراں قصہ مرزا صاحبان وچ ایہہ ذکر کیتا اے تے مرزے دی گھوڑی (بکی) بارے گل کردیاں ہویاں دسیا اے کہ اوس ویلے لوکی سفر کرن لئی اپنے سواری دے جانور

پالدے سن۔ گھوڑے تے گھوڑیاں نوں شرطاں لا کے دوڑایا جاندا سی۔ گھوڑے تے گھوڑیاں نوں سفر کرن لئی پالیا جاندا سی۔ مرزے دی وی گھوڑی (بکی) سی جیہڑی تیز رفتاری وچ اپنا وکھرا مقام رکھدی سی۔ مرزا اودے تے بہہ کے شکار وی کردا سی تے کئی میدان وی جتے سن۔

راوی چناب توں جھٹ پٹ جندی ایدی نظر وچہ کوئی دریا بھی نہیں

تینوں دیواں تسلی کی ہور اشرف ایس بکی توں تیز ہوا بھی نہیں (5)

مرزا تے صاحبان تے ویلے کڑیاں تے منڈیاں دے ویاہ لئی نائی ساک کرواندے سن۔ نائیاں نوں ویاہواں وچ ساکاں تے برادری نوں سدے لئی آکھیا جاندا سی۔ رہتل تے ثقافت دا ذکر کردیاں ہویاں استاد نذیر احمد منظور بٹ دسیا اے کہ اوس ویلے لوکی دھیاں، پتراں دے ویاہ کرن لئی میراثیاں توں کم لیندے سن تے اوہناں دی راہیں ساک کردے سن۔ نائی ویاہ دے دن متھدے سن۔ نائیاں نوں اوس ویلے اک ودھیا مقام حاصل سی۔ جدوں طاہر خاں نوں کھیوے خاں نے صاحبان دے رشتے لئی نائی نوں سد کے چندھڑاں ول گھلیا۔ شاعر دا بیان کرن دا انداز ویکھو:

کھیو اسد کے نائی نوں دے گھوڑی ول چندھڑاں ترت روان کیتا

آکھے نائی نوں دیویں سلام میرا خان جام دا میں اچا شان کیتا

اودے پت طاہر نوں میں دھی دتی نازاں نال میں جنہوں جوان کیتا

چنوں تیرھویں لے کے جتج آجائے سب برات دا اسان سامان کیتا (6)

مرزا صاحبان دے قصے وچ ایس گل دا شاعر اوس دسیا اے پئی اوس ویلے لوکی شرطاں لا کے سواری دے جانوراں نوں نساندے سن۔ بشیر احمد چشتی ہوراں قصہ مرزا صاحبان وچ ایس گل دا لکھیا اے کہ سفر کرن نوں اوس ویلے لوکی گھوڑیاں پالدے سن۔ میلیاں، شادیاں ویاہاں تے پنجاب دے وسنیک اپنے اپنے پالے ہوئے سواری دے جانوراں نوں شرط لا کے دوڑاندے سن جیہڑا اوس ویلے دے لوکاں دا تفریح دا سامان وی ہندا سی۔ مرزے نے وی اک گھوڑی بکی پال رکھی سی جیہڑی تیز رفتاری ایہد اذکر بشیر احمد چشتی ہوراں انج کیتا اے:

دوڑے بکی سنگ او جس دے وچہ ہے جان

بکی میری دوڑ دی جو یں آوے طوفان (7)

محمد بوٹا گجراتی ہوراں اپنے قصہ مرزا صاحبان وچ شادی ویاہ دیاں رسماں تے رواجاں بارے دسیا اے۔ اک رسم مہندی دادسدیاں ہویاں کنج شاعری کیتی اے۔ ویاہ دی اک رسم مہندی دی ہوندی اے جنوں محمد بوٹا گجراتی نے سوہنے ڈھنگ

نال بیان کیتا اے اولکھ دے نے مہندی دی رسم ویلے صاحبان دیاں سٹھ سہیلیاں اوندیاں نے تے اوہدے دوالے گھیرا پاپا
لیندیاں نیں۔ وچھوڑے پین تے گل لگ لگ کے روندیاں نیں تے کدی کدی صاحبان نوں دلیری وی دیندیاں نیں۔ تاں
جے اوہدال لگ جاوے پر فیروی صاحبان نوں جدائیاں دا غم کھائی جاندا اے۔ مہندی دی رات نوں جاگ کے گزرایا جاندا
اے۔ گیت گائے جاندا اے نیں تے ویاہ والی کڑی نوں مہندی لائی جاندا اے۔ ذرا دیکھو:

سیاں دین دلیریاں بیٹھ پیاں گلاں نال پرچاندیاں صاحبان نوں

محمد بوٹیا کس طرح صبر کچے ایہ جدائیاں کھاندیاں صاحبان نوں (8)

سراج القادری ہوراں اپنے قصہ مرزا صاحبان وچ صاحبان دا بھنڈار دے سرناویں بیٹھ اوس ویلے دی رہتل دی
اے۔ سراج القادری ہوراں اپنے قصے وچ لکھیا پئی کڑیاں اک تھان کھیاں ہو کے چرنے کتدیاں سن جنوں بھنڈار
آکھدے سن۔ اوس بھنڈار وچ جوان کڑیاں شرطوں لالا کے چرنے کتدیاں، گیت گاؤندیاں سن۔ چرخیاں دے رنگ بڑے
سوہنے ہندے سن تے اوہناں دی لکڑی بڑی قیمتی ہندی سی۔ چرخیاں اتے پھل بوٹے بنائے جانداے سن تے شیشے جڑے
ہوندے سن۔ چرخیاں دیاں ماہلاں ریشمی ڈوراں نال بنائیاں جانداں سن۔ ایہناں چرخیاں نوں کتن لئی سہیلیاں کھیاں
ہندیاں تے اپنی چوڑے والیاں بانہواں نال چلانداں سن۔ انج جاب دا کہ پریاں کھیاں ہو کے خوش گپیاں وچ لگیاں
ہویاں نے۔ ترنجن دیاں کڑیاں جدوں اپنیاں زلفاں کھلا کے چرنے کتدیاں تے کدے اوہ کسے نوں مست نظر نال تکدیاں
تے جوان گھبر و منڈیاں دادل موہ لیندیاں سن۔ اپنیاں گیتاں وچ اوہ اپنے معشوقاں نوں یاد کردیاں، ماں پیو تے بھین بھراواں
دیاں خیراں منگ دیاں سن۔ انج جا پدا جیویں باغ ارم دیاں پریاں چھو پے پاندیاں کئی تنداں گھنڈ دیاں تے اپنے روں نوں
سنجھال سنجھال رکھدیاں۔ اپنے چرنے دی ہر شے ول دھیان رکھ دیاں جے کر تر کلا ڈنگا ہو جاندا تے لوہار کولوں سدھا کروا
لیندیاں۔ کہندے نے ترنجن دیاں کڑیاں تے ڈار دیاں چڑیاں فیرو کدی وی رل کے نہیں بہندیاں۔ چڑیاں وچوں کوئی نہ کوئی
شکار ہو جاندا اے تے ترنجن دیاں کڑیاں وچوں کوئی نہ کوئی ویاہی جاندا اے۔ بھنڈار دی جیہڑی کڑی دا ویاہ ہونا ہوندا اے
اوس نوں دو جیاں کڑیاں چھیڑ دیاں نیں تے نالے جتتاں کردیاں نیں۔ ماں پیو اوس ویاہ والی کڑی لئی رورو کے دعاواں
منگدے نیں کہ اوس دے نصیب چنگے ہون تے سوہریاں گھر جا کے راج کرے۔ ایس گل دا سراج القادری ہوراں ذکر
کردیاں ہویاں لکھیا اے کہ جدوں کہار ڈولی چک کے پیکیاں توں سوہریاں دے دیس ول ٹردے نیں تے ماں پیو، بھین
بھائیاں دیاں چچاں نکل جانداں نیں۔ اوس دیس وچ اوہ کڑی سوہریاں دے رساں رواجاں وچ رجھ جاناں ہندا اے۔
تے ماں پیاں دے لاڈ پیار اوس نوں رہ رہ کے یاد آؤندے نیں۔ ایس لئی اوس نوں سوہریاں لئی کجھ نہ کجھ ہنر سکھ لینا چاہی

داے۔ سراج القادری دانداز ویکھو:

جشن جویں جمشید دا ، صاحبان دا بھنڈار
یا وچ کھیوے نگر دے ، اندر دا دربار
پیہڑے چرنے رائگے ، صندل خوشبو دار
چڑھتل گھڑتل اوپری ، شیشیاں دے چکار
جلی چینی آئینے ، جڑت مطلا کار
نقڑئی اتے زمردی ، چمکن زر نگار
ماہلاں پھمن ریشمی ، ڈوراں تلے دار
کتن بیٹھ سہیلیاں ، چوڑے بانہہ الار (9)

سائیں داس حسرت ہوراں قصہ مرزا صاحبان وچ شادی ویاہ دیاں رسماں داودھیرا ذکر کیتا۔ سائیں ہوراں ویاہ دی اک رسم کھارے بارے شاعری کیتی ایس توں دکھاوہناں نے ویاہ دیاں ہوروی رسماں لکھیاں نیں۔ کھارے دی رسم اتے بھابھیاں، بھیناں گھڑے گھڑولیاں بھر کے پانی لے کے آؤندیاں سن۔ تے فیرواں نوں دھی وچ تیل پا کے مل کے نہاندیاں۔ اوس ویلے مامے مجھیں لے کے کھاریوں لاہن آؤندے۔ کڑیاں کامن پاندیاں سن۔ چپنیاں توڑیاں جانڈیاں سن تے پورے علاقے وچ گنڈھاں پھیریاں جانڈیاں سن تے لوکی پگاں بھن بھن کے ویاہ وچ شامل ہندے سن۔ اتھے صرف کھارے بارے اوہناں دی شاعری ویکھو:

گھڑا گھڑولی بھردیاں ، بھابھیاں ہو قربان
کھارے چندھڑ چاڑھیا ، بھابھیاں بھیناں آن (10)

قصہ مرزا صاحبان وچ اوس ویلے دیاں ودھیریاں رسماں ملدیاں نیں۔ دائم اقبال دائم نے وی اپنے قصے وچ شادی ویاہ دیاں رسماں تے رواج بارے کھل کے شاعری کیتی اے۔ جنج ڈھکن ویلے اک رسم ملنی دی دا ذکر دیاں ہوئیاں دائم نے اوہدے تے کھل کے شاعری کیتی اے۔ تے لکھدے نے کہ جدوں ملنی کردے نیں اوس ویلے جنج دے تے کڑی دے گھر والیاں دامیل ہوندا اے۔ داریاں وچ جنجاں ڈھک دیاں سن۔ سارے ساک جنج دے اون دی اڈیک رکھ کے بیٹھے ہندے نیں۔ جنج واجیاں تے ڈھولاں نال ڈھک دی اے۔ آتش بازی ہندی اے تے ڈوم منڈے دی تے کڑی دی پیڑی پڑھ کے سناندے نیں:

لاگ عقد رکھ فجر تے سدھ بدھ بیٹھے گال

پائی گھوکر ڈھولاں واجیاں نالے آتھباز کمال (11)

محمد یار علیل ہوراں اپنے قصے مرزا صاحبان وچ اوس ویلے دے وسیب دی دس پائی اے۔ اپنے قصے وچ اوہناں دانا آباد دے قصبے بارے دسیا پئی اوتھے کیہڑیاں کیہڑیاں فصللاں لائیاں جانڈیاں سن۔ محمد یار علیل کنج لکھدے نیں کہ اوس ویلے دانا باد دے لوک لکڑی دے بنے بوہے گھراں نوں لاندے سن او لکڑی چاندی وانگ چمک دی ہندی سی انج جا پدا سی کہ اوہ اک بہشت دانمونہ سی جدے نال ڈیک دانا لہ وگداسی۔ جھلاراں وگدیاں سن تے پانی اچھالے ماردا سی اوتھے موئجی، کنکن، کماڈ بیچے جانڈے سن۔ اوتھوں دی موئجی دیاں کئی قسماں سن۔ لوک دوروں دوروں دانا باد آؤندے سن تے اوتھوں دیاں فصللاں خرید کے لے جانڈے سن۔ دانا باد وچ سوا لکھ کانجن دی مالکی سی۔ ذرا ویکھو:

صفت کریئے دانا باد دی جھیرا دنیا وچ مثال

جیہد اما لک رحموں بن گیا اگاں میتھوں سن للاحال (12)

قاضی نذر مولا ہوراں اپنے قصے مرزا صاحبان وچ پنچائیتی نظام بارے دس پائی اے۔ اوہناں دسیا اے جدوں مرزے نوں قتل کردتا جاندا اے تے اوہدی بکی خالی دانا آباد آؤندی اے تے اوس ویلے مرزے دے سارے خانوادے وچ تے قبیلے وچ سوگ پے جاندا اے۔ مرزے دی ماں اپنے سردار گے فریاد کردی اے جے اوہدے پتر دابدلہ لیا جاوے۔ جدوں مرزا مریاتے اوہدی بکی دانا باد اپڑی مرزے دی ماں نصیبیاں اپنے سردار کول جانڈی اے تے مرزے دے بدلے واسطے زور دیندی اے۔ اوہ کنج دالباس پاکے گئی ایس بارے قاضی نذر مولا لکھدے نیں کہ اوس نے کالا سوگ والا سوٹ پایا ہو یا سی تے سارے زور گہنے لاکے سٹے ہوئے سن۔ قاضی ہوراں دی شاعری ویکھو:

گھنڈ کڈھ ڈیرے کولوں آن لنگی بیسی مول نہ کسے پہچان بی بی

کھرلاں پچھیا کون ہے ایہ نڈھی ٹری ایڈ بنا کے شان بی بی (13)

شیر محمد ہوراں اپنے قصے مرزا صاحبان وچ کھیڈاں تے تماشیاں اتے شاعری کیتی اے جدے نال لوکی اپنے دلاں نوں خوش کردے سن۔ اس توں اڈشادی ویاہ تے گانا و جانا وی کیتا جاندا سی۔ ویاہ دے اتے اوس ویلے کھیڈ تماشے گھراں وچ وی ہندے تے باہر گان و جان والے راگ الاپ دے سن۔ طبلہ، سارنگی تے طاؤس وجائے جانڈے سن۔ کافیاں پڑھیاں جانڈیاں سن۔ کوئی بلھے شاہ دیاں کافیاں پڑھ داسی تے کوئی ظفر دی غزل گاؤندا سی۔ کنجریاں مگرے کردیاں سن تے خوب راگ گاؤندیاں سن۔ تے بہر و پیئے اپنیاں شکلاں بدل بدل کے آؤندے تے لوکاں دے دلاں نوں خوش کردے۔ باندر

تماشے ہندے، ڈھول ڈھمکے وچ دے سن تے لوکاں دے دلاں نوں خوش کیتا جاندا سی۔ شیر محمد نے ایہناں نوں اپنی شاعری
راہیں دسیا اے:

بھگھنگر و ترزت بنگالیاں نے آپنی بین دا رنگ دکھایائی
چھلا گاوندے بین بجاؤندے سن خوب گھنگر وانٹوں چھنکایائی
اک طرف نوں آن مداریاں نے بھان متی دا جال پچھایائی
اک طرف نوں باندریاں والیاں نے لدھال دھی داویاہ رچایائی (14)

شادی ویہ دے ویلے لوکی کجج دے لیڑے پاندے سن تے کیہڑیاں کیہڑیاں ٹونباں مل لیندے سن تے پاندے
سن۔ ججج تے میل لئی وکھرے وکھرے لیڑے پائے جاندے سن۔ شادی ویہاواں اتے زنانیاں تے مرد سونے سونے تے
شاندار کپڑے پاندے سن۔ زنانیاں ویہاواں دے موقع تے قیمتی لباس تیار کرواندیاں سن تے شادی ویہا دیاں رسماں تے
پاندیاں سن۔ مہندی لئی وکھرے کپڑے، ججج لئی ہو رکپڑے پانا اوس ویلے دی ثقافت نوں دس دے نیں۔ ایہناں بارے میاں
محمد بخش نے شعراں راہیں اپنے قصہ مرزا صاحبان وچ انج بیان کیتا اے:

دن اگلے ماہنیاں قدر اتے اچھا خوب سی میل تیار کیتا
ججج میل تے منگتے واسطے جیوں کھان رنگ برنگ تیار کیتا (15)

استاد مولانا بخش ہوراں دے قصے مرزا صاحبان وچ نکلیاں کڑیاں دیاں کھیڈاں دا ذکر وی ملدا اے۔ کڑیاں اک تھان
تے کٹھیاں ہو کے کھیڈیاں سن۔ ایہہ کھیڈاں اوس ویلے دے وسیب وچ ملدیاں سن۔ پنڈاں وچ کئی عمر دیاں کڑیاں نکلے
ہندیاں کئی قسم دیاں کھیڈاں کھیڈیاں ہندیاں نے۔ جیہڑی ساڈی رہتل دا لازمی حصہ ہوندا اے جدھے راہیں پیار تے محبت
دا سبق ملدا اے تے اوہ ساری حیاتی اپنے نکلیاں ہندیاں دے ویلے نوں کدے نہیں بھلدیاں۔ ایہناں نوں استاد مولانا بخش
کجھ انج شاعری دارنگ دتا اے:

دل عاشق دا ٹکڑے کر کے ٹاہناں عشق کھڈاوے
مطلب وچ اشارے رکھیا جدوں ٹپو کر لاوے (16)

حکیم محمد دین بھجنا ہوراں نے قصہ مرزا صاحبان وچ شادی ویہا دیاں رسماں دا ذکر کیتا اے۔ اوہناں مہندی دی رسم،
کھارے دی رسم، منگنی دی رسم تے شاعری کہتی اے تے اوس ویلے وسیب دا دسیا اے۔ ایہہ رسماں کسے بال دے جمن توں
لے کے مرن تیکر ہندیاں نے۔ ججج چڑھائی دی رسم وچ چنگے چنگے اوساراں نوں سدے دتے جاندے جیہڑے نیزے بازی

نوں جان دے ہوندے سن تے سوہنے سوہنے لباساں وچ گھبر و جوان، سراں تے پگاں بدھیاں، رنگ پرنگے لیڑے پا کے
ججاں وچ شامل ہوندے سن:

ہک رنگ بستتی چیریاں ہک گوہڑے رنگ و سار

ہک شالاں پہنن کیسری ہک رنگ جو یں یلغار (17)

احسان باجوه دے قصہ مرزا صاحبان وچوں چھند دے سرنائیں تے وسیب دی جھلک ویکھی جاسکدی اے اوہ چھند تے
شاعری کردیاں انج لکھدے نیں۔ چھند دی رسم دا ذکر کردیاں ہوئیاں احسان اللہ باجوه لکھدے نیں کہ جدوں لاڑا سوہریاں
گھر جاندا اے تے سالیاں تے سساں اوہنوں کیرا پالیندیاں نیں دے دودھ بیان دے بہانے مخول کردیاں نیں۔ لاڑے
دیاں ماسیاں پھوپھیاں نوں بھیڑا چنگا آکھدیاں نیں تے اوتھے ہاسے پاندیاں نے۔ لاڑے نوں مخول کردیاں نے کہ اے
تے اصل گھمیاں جا پدا اے تے کجھ آندیاں نے کہ توں تے نائیاں دامنڈا ایں۔ اسی تیرے کولوں بالاں دیاں ٹنڈاں کران
آیاں واں۔ کوئی دھوبی آکھے کوئی کجھ آکھے تاں مخول کردیاں رہندیاں نیں:

گھیرا آن پایا سساں سالیاں نے ددھو گھٹی دی رسم نبھاہن آیاں

لکھاں کرن مخولیاں اوس تائیں بوٹے بیج خیال دے لان آیاں

گا لھاں دیندیاں ماسیاں پھپھیاں نوں جتی ہاسیاں دی اوہوتان آیاں

کنک چاڑھیا چھوہریاں چھاہریاں نے گلاں اوس توں سنن سنان آیاں (18)

عاطف سوہلوی پنڈاں دا وسیب دسدیاں ہوئیاں کہندے نیں پئی کنج پنڈاں وچ رونقاں ہوندیاں سن تے لوکی کنج اللہ
دی عبادت کردے سن فیراپنے اپنے کماں کا جاں وچ رجھدے سن۔ پنڈاں تھانواں وچ سویرے سویرے لوکی جاگ پیندے
نیں تے اپنیاں اپنیاں عبادتاں وچ رجھ جان دے۔ کوئی مسیت ول ٹردا جاندا اے تے بانگاں تے رکوع تے قیام کردا اے
۔ کوئی مندر ول ٹر پیندا اے۔ کاں تے چڑیاں بولن لگ پیندیاں نیں۔ راہی اٹھ کے اپنے سفر نوں ٹر پیندے نیں۔ کوئی واہگرو
تے کوئی اللہ ہو داورد تے کوئی رام رام چپن لگھ پیندا اے۔ سوانیاں چرخہ کتن لگ پیندیاں نیں تے بلبلاں باغاں وچ گانے
گاؤن لگ پیندیاں نے۔ ہر کوئی اپنے اپنے کمیں رجھ جاندا اے تے دنیا تے رولے پینے شروع ہو جان دے نیں۔ رات دیاں
نموشیاں مک جان دیاں نیں۔ عاطف سوہلوی دے بیان کرن دا انداز ویکھو۔

کوئی واہگرو اللہ ہو ہو کوئی چپ دا رام رام

وچہ بانیں بلبلاں بولیاں چھیڑ کے سوز کلام

ڈھا چرخہ کتن سوانیاں تند نوں لام ولام
اٹھ جاگ ستا کیوں غافلا کر ذکر چھڈ آرام (19)

محمد دین قادری ہوراں شادی ویاہ دیاں رسماں دا ذکر کیتا اے۔ اوہناں اپنے قصہ مرزا صاحبان وچ دسیا اے کنج لوکی اپنے ساکاں تے برادریاں دی سیوا کردے سن نالے کھیڑے کھانے اوہناں نوں کھان لئی دیندے سن۔ ویاہواں اتے کڑی والے گھرتے لاہڑے والے گھر کھانے پکائے جاندے سن۔ گھیو، گڑ، آٹا، بکرے، میدے، چول کٹھے کیتے جاندے سن۔ طیلے وچ نہاریاں تیار کیتیاں جاندیاں سن۔ سائبان تانے جاندے سن۔ موہڑے وچھائے جاندے سن۔ پلنگ ڈھادتے جاندے سن۔ خوشبودار شربت تیار کیتے جاندے سن۔ ایس توں وکھ پنگ، شراب عام پین نوں ملدی سی۔ چنیوٹ، پنڈی توں، لاہوروں پروہنے آگئے تے خوشاب توں نچن گاؤن لئی کنجر سدے گئے تے بھیرے دے بھنڈ تماشے کرن لئی سدے جاندے سن۔ ویاہواں اتے کھیڈ تماشے عام ہندے سن۔ گاؤن دے مقابلے، گھڑ دوڑاں کرایاں جاندیاں سن، کوڈی تے نیزہ بازی، تیراندازی دے مقابلے کرائے جاندے سن۔ سارے ساکاں تے برادری نوں ویاواں تے سدیا جانداسی تے اوہناں دی خاطر داری دل کھول کے کیتی جاندی:

ملائی سد یونیں گڑ بھیج کے کابل تے ملتان
بھیرے جھنگ خوشاب نوں لاگی خبر پچان
چنیوٹ لاہوروں پنڈیوں چڑھ چڑھ آئے خان
متیلے موسے مومنوں گرنے مڈھ پٹھان
ٹوانے جالپ تارڑوں کولو دنیا سان
کنجر سد خوشابوں بھیر یوں بھنڈ تماشے کان (20)

ایس بحث توں ایہہ گل کچی پیڈی ہو جاندی پئی قصہ مرزا صاحبان دے شاعراں وسیب تے رہتل اتے رجھویں شاعری کیتی اے۔ ساریاں شاعراں نے پنجاب دے وسیب نوں دسیا اے جدے توں ثابت ہوندا اے جے ایس قصے دیاں جڑاں ایس دھرتی وچ گڈیاں ہویاں نیں نالے اک ویلا گزر جان دے پاروں وی ایڈی قدرانج دی انج اے۔

حوالے

- 1- پیلو، مرزا صاحبان، مرتب، شوکت مغل، ملتان: جھوک پبلشرز، 2013ء، ص 22
- 2- برخوردار، حافظ، مرزا صاحبان، لاہور: سچیت کتاب گھر، 2013ء، ص 85
- 3- قطب الدین، مرزا صاحبان، مرتب ڈاکٹر ریاض شاہد، فیصل آباد: چنبہ ادبی اکیڈمی، 2008ء، ص 76
- 4- نیاز احمد شاہ، کلیات نیاز، مرزا صاحبان، قصور: کوٹ اعظم، آستانہ عالیہ چشتیہ و پیر خانہ قادریہ، س ن ص 158
- 5- محمد اشرف، مرزا صاحبان، لاہور: جہانگیر بک ڈپو، س ن، ص 33
- 6- نذیر احمد منظور بٹ، مرزا صاحبان، لاہور: حمید بک ڈپو، س ن، ص 21
- 7- بشیر احمد چشتی، مرزا صاحبان، لاہور: ملک بشیر احمد تاجر کتب، س ن، ص 29
- 8- محمد بوٹا گجراتی، مرزا صاحبان، دہلی: جمال پرنٹنگ پریس، س ن، ص: 104-105
- 9- سراج القادری، مرزا صاحبان، لاہور: لہراں ادبی بورڈ، 2003ء، ص 45
- 10- سائیں داس حسرت، مرزا صاحبان، لاہور: سچیت کتاب گھر، 2015ء، ص 83
- 11- دائم اقبال دائم، مرزا صاحبان، سیالکوٹ: حافظ عبدالحق اینڈ سنز، س ن، ص 52
- 12- ناصر رانا، ڈاکٹر، محمد یار علی، اک جاںکاری، مضمون مشمولہ، لعلوں دے ونجارے، لاہور: پاکستان فکری سانچہ، 1998ء،

ص 111

- 13- نذر مولا، مرزا صاحبان، کلیات نذر مولا، وزیر آباد: احمد پریس، 1904ء، ص 154
- 14- شیر محمد، مرزا صاحبان، لاہور: شیخ الہی بخش تاجر کتب، س ن، ص 67
- 15- محمد بخش، میاں، مرزا صاحبان، گجرات: شوکت بک ڈپو، س ن، ص 77
- 16- مولا بخش، مرزا صاحبان، لاہور: ثنائی برقی پریس، س ن، ص 6
- 17- محمد دین بھجنا، مرزا صاحبان، سرگودھا: ثنائی پریس، 1963ء، ص 90
- 18- احسان باجوہ، راٹھ بانی، مرزا صاحبان، نارووال: مجلس ہاشم شاہ، 2017ء، ص 203

- 19- عاطف سولہوی، مرزا صاحبان، لاہور: حمید بک ڈپوسٹن، ص 17
- 20- محمد دین قادری، مرزا صاحبان، مرتب، ڈاکٹر شائستہ نزهت، لاہور: پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لیگنوج، آرٹ اینڈ کلچر، 2007ء، ص 59

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, Jan.-Dec. 2021, P.

☆ محمد حسین ساحر

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2021ء، مسلسل شمارہ 5

حافظ عبدالمجید دا غیر مطبوعہ ”فراق نامہ“

Abstract

Molana Hafiz Muhammad Abdul Majeed (1885-1962) is one of the notable Punjabi poets from Jehlum. He was a prolific Sufi poet of Punjabi, Urdu and Persian. His Punjabi poetry is being published regularly since 2014 (after 52 years of his death) by his descendants. This article, not only produces his biography and personality but also the edited text of his unpublished "Sea Rozi Firaq Nama" which was written in 1906. Sea Rozi is a type of poem based on thirty stanzas according to the days of a month, in a sequence starting from 1st to the 30th. Sea Rozi is similar to "Baran Maah, Athwaray and Sattwaray". The "Sea Rozi Firaq Nama" by Hafiz Abdul Majeed, reflects the pains of separation and desertion. The style of this See Rozi illustrates the symptoms of monastery aesthetics.

اصل نام ”محمد عبدالمجید“، حافظ تے مولانا دے القاب، حفظ قرآن، امامت تے خطابت تے خاندانی عرفیت

☆ ریسرچ سکالر، پی ایچ ڈی، پاکستانی زبانیں، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

وجہوں ناں دا حصہ بنے۔ اوہناں دی حیاتی تقریباً اٹھتر ورہیاں (18 اپریل 1885ء تا 08 دسمبر 1962ء) دی سی۔ مولانا حافظ محمد عبدالمجید دا جنم مولانا محمد نور عالم دے گھر کڑی شریف، ضلع جہلم وچ ہیا۔ ”اوہناں دا مزار وی کڑی شریف وچ اے“ (1)۔ کڑی شریف، سنگھوئی دے نیڑے ٹلہ جوگیاں دے دامن واقع اے۔ حافظ صاحب اپنے مسکن کڑی شریف دا حدود اربعہ اپنے شعراں وچ انج بیان کردے نیں:

تھانہ تے تحصیل ضلع ہے جہلم وچ اساڈا
 ساہڈھے یاراں میل اساڈی جائیوں ہوگ دراڈا
 جہلم کولوں لہندے دکھن موضع کڑی ہمارا
 سدھی سڑک سنگھوئی والی جہلم تھیں چل یارا
 سنگھوئی توں سدھا لہندے کوہ پک کوہ صحرائی
 لہ لے گا آپوں جیہڑا پہنچیا آن سرائی
 ٹلہ بال گندائی والا چھ کوہ ساتھوں لہندے
 جتھے کن پڑوائے رانجھے ہن بھی جوگی رہندے (2)

حافظ محمد عبدالمجید دے اجداد صدیاں توں تبلیغ اسلام تے امامت خطابت کردے سن۔ ایہ سلسلہ اج وی جاری اے۔ ایسے نسبتوں ایہ خاندان علاقے وچ ”مولوی“ دی عرفیت نال جانیا جاندا اے۔ اوہناں دا تعلق بنی اسماعیل دی فاروقی لڑی نال اے۔ جد امجد حافظ اللہ داد حضوری راہیں خاندان دی سکونت پنجاب وچ ہوئی۔ حافظ صاحب ”آئینہ حقیقت نما (قلمی)“ وچ اپنے خاندان دا پس منظر بیان کردے نیں:

”سرکاری کاغذات میں رواجاً درج شدہ عرفی گوتوں سے قطع نظر کرتے ہوئے ہم قوم بنی اسماعیل کی فاروقی شاخ سے تعلق رکھتے ہیں۔ ہمارے آباؤ اجداد میں سے ۵۹۰ ہجری کی ممتاز شخصیت حافظ اللہ داد حضوری تھے جو بغداد شریف سے خلافت لے کر اپنے جدی پنڈ موضع سروانی کو چھوڑ کر اپنے پیر طریقت کے حکم کے مطابق موضع خواص پور متصل لالہ موسیٰ ضلع گجرات کے اندر سکونت پذیر ہوئے۔“ (3)

کڑی شریف وچ ایس خاندان دی آبادکاری 1072ھ وچ حافظ روح اللہ نوری دے توسل ہوئی جیہناں دی

ستویں پیڑھی وچ حافظ محمد عبدالمجید دا جنم ہو یا۔ کڑی شریف غیر آباد علاقہ سی۔ حافظ نور اللہ نوری دے دم نال او تھے و سوں ہوئی۔ حافظ محمد عبدالمجید دے پو حافظ محمد نور عالم (1823ء-1894ء) اک جید عالم دین تے درویش منش انسان سی۔ اوہ حضرت خواجہ شمس لدین سیالوی (1799ء-1883ء) دے خلیفہ پیر مہر علی شاہ گولڑوی تے پیر غلام حیدر علی شاہ جلاپوری دے پیر بھائی سن۔ عالماں وچ اوہناں دی بڑی قدر و منزلت سی۔ ”آپ نے پیر غلام حیدر علی شاہ دے صاحبز دگان دی تعلیم و تربیت دے فرائض وی سرانجام دتے“ (4)۔ حافظ محمد عبدالمجید نے وی مڈھلی تعلیم اپنے پو دے کولوں حاصل کیتی کم عمری وچ ہی پو دی جدائی دا دکھ سہنایا، جس دا اظہار اپنے شعراں راہیں کر دے نیں:

شروع قرآن مجید کیتا میں اپنے قبلہ گاہوں

شفقت نال پڑھاندے آہے دلدی اُلفت چاہوں

سبق رکوعے دو جے بیسی سورت آل عمرانوں

چھوڑ یتیم اسان نوں باہل کر گئے کوچ جہانوں (5)

پو دے مرن پچھوں حافظ صاحب اپنی ماں تے وڈے بھراء مولانا حافظ عبدالمجید ہتھ پٹھ و دھے پھلے۔ وڈے بھراء کولوں دارالعلوم و الحکمت، خانقاہ کڑی شریف وچ تعلیم حاصل کیتی۔ حافظ صاحب نے مروجہ دینی تے دنیاوی تعلیم دے نال اپنے وڈے بھراء کولوں حکمت وی سکھی پر ثقاہت دادر جہ حاصل کرن لئی دلی دا رخ کیتا تے حکیم اجمل خان کولوں سکھی۔ علم لئی کئی سفر کیتے جس پاروں اوہناں دی جہاں بنی وچ ڈھیر وادھا ہو یا۔ تعلیم حاصل کرن مگروں حافظ محمد عبدالمجید نے مقامی مسجد وچ امامت کیتی۔ فیر برٹش آرمی وچ خطابت دے فرائض سرانجام دتے۔ حافظ صاحب دا 1912ء وچ ویاہ ہو یا۔ اللہ تعالیٰ نے اوہناں نوں چار پتر تے دو دھیاں عطا کیتاں۔ حافظ صاحب اپنی اولاد دا تذکرہ انج کر دے نیں:

نذر، نذیر تے فضل مظفر بیٹے چار ہمارے

بھیناں دو ایہناں دیاں سکلیاں بندہ عرض گزارے (6)

قاضی فضل حسین، حافظ نذر حسین، مظفر حسین تے دو دھیاں مرچکیاں نیں۔ نذیر حسین جیوندے نیں تے کڑی شریف وچ رہندے نیں۔ اپنے وڈکیاں وانگر حافظ صاحب دے سارے پتر عالم دین ہون پاروں پہچان رکھدے نیں۔ ایہناں وچ حافظ نذر حسین شاد فاروقی (1928ء-2017ء) نوں دو دھیتا حاصل اے کہ اوہ نہ صرف اہل علم تے تصوف سن سگوں اردو، پنجابی تے فارسی دے شاعر وی سن۔

حافظ محمد عبدالمجید دی بیعت پیر غلام حیدر علی شاہ جلاپوری نال سی۔ حافظ صاحب دے والد مولانا محمد نور عالم تے

وڈے بھرا مولانا عبدالرحیم، پیر صاحب دے پتراں دے استاد رہے، ایس پاروں اوہناں نوں مرشد ولوں خاص شفقت تے نظر کرم سی۔ حافظ صاحب وی اپنے مرشدناں بے پناہ محبت تے عقیدت رکھدے سن۔ حافظ صاحب فنا فی الشیخ دی عملی تصویر سن۔ حافظ نذر حسین شاد فاروقی مرید تے مرشد دے ایس تعلق بارے لکھدے نیں:

”آپ کی بیعت حضرت اعلیٰ جلاپوری سے تھی اور آپ کا اپنے شیخ سے محبت و عقیدت اور عشق بدرجہ کمال تھا۔ شیخ کامل بھی اپنے مرید باصفا و با وفا کی دل و جان سے قدر کرتے تھے۔ ایک خاص موقع پر آپ نے اپنی خصوصی مجلس میں قبلہ والد ماجد کو خصوصیت سے مخاطب کرتے ہوئے یہ شعر پڑھا:

توے بہ جد و جہد نہادند وصل دوست
توے دگر حوالہ تقدیر می کند

پھر آپ نے والد صاحب کی طرف اشارہ کرتے ہوئے ارشاد فرمایا کہ یہ ہمارے مانگ (بمعنی رند و قلندر) ہیں، اگر ہم جنت میں گئے تو انھیں ساتھ لیکر جائینگے۔“ (7)

صوفیاں دی ہستی و بیچ قدرت ولوں خاص کشش تے جذب ہوندا اے۔ لو کائی اوہناں دی متاثر کن شخصیت توں مسوری۔ حافظ محمد عبدالحمید بہت پرکشش شخصیت دے مالک سن۔ اوہناں دے عقیدت مند اوہناں ول آپ مہارے پریرے جاندے سن۔ حافظ صاحب ظاہری طور جاذب نظر شخصیت دے مالک سن۔ قاضی تنویر الدین احمد، اوہناں دی سراپا کشتی کردیاں لکھدے نیں:

”آپ جسمانی اور روحانی ہر دو لحاظ سے انتہائی مضبوط تھے۔ آپ کا قد ساڑھے چھ فٹ اور جسم سڈول تھا۔ آپ کی شجاعت اور بہادری کی داستانیں زبان زدِ خاص و عام تھیں۔ آپ کی آواز کافی بلند تھی اور اس میں بلا کا سوز تھا۔ اذان دیتے تو آواز کانوں سے ہوتی ہوئی روح کی گہرائیوں میں اترتی چلی جاتی تھی اور سننے والے کشاں کشاں مسجد کی طرف کھنچے چلے آتے۔“ (8)

حافظ محمد عبدالحمید، منسرا المزاج، حلیم الطبع، محبت تے شفقت کرن والے، سچے تے کھرے بندے سن۔ حق گوئی اوہناں دی شخصیت دا خاصہ سی۔ برٹش آرمی و بیچ بطور خطیب حق سچ دی خاطر انگریز افسراں دے مناصباں نوں نظر انداز کر

جانے۔ اوہ عالم سن۔ اوہناں ساری حیاتی شریعت دی پاسداری وچ گزاری۔ اوہ شریعت تے تصوف نوں دکھ نہیں سمجھدے سن سگوں تصوف نوں شریعت دا پابند ویکھدے سن۔ اوہ رہبانیت تے ترک معاشرت دے خلاف سن۔ اوہناں دے نظریاں تے اوہناں دے علمی مرتبے دا گوڑا اوہناں دے کلام توں ہوندا اے۔ اُمتِ مسلمہ خاض کر برصغیر دے مسلماناں لئی درد مندی اوہناں دے کلام وچ واضح سدھی اے۔ مسلماناں دے شاندار ماضی تے فیروزاں دے اسباب اُتے بطور خاص نظر رکھدے سن۔ اوہناں تحریکِ آزادی تے فیروزاں دے بنیادیاں ویکھیا۔ اوہناں اپنے کچھ اک وڈا تخلیقی ذخیرہ چھڈیا۔ اوہ درویش صفت سن۔ شہرت تے خوشامدی کدی خواہش نہیں سی کیتی۔ جس پاروں کلام دی اشاعت دل توجہ نہ دتی۔ اوہناں دا کلام پہلی وار مرزا چھوٹے ”مناقب الابرار“ دے ناں نال اک کتابچے دی صورت چھپیا، جس نوں حافظ نذر حسین شاد فاروقی نے مرتب کیتا ڈھیر مدت بعد کلام دی چھپت دا سلسلہ 2014ء وچ ”ابر نیساں“ توں شروع ہویا۔ مطبوعہ لکھتاں مناقب الابرار، ادارہ نورالعلوم والحکمت، کڑی شریف، جہلم، 1964ء (ترتیب و تصحیح: حافظ نذر حسین شاد فاروقی)، ابر نیساں، سانجھ پبلی کیشنز، لاہور، 2014ء، تذکرۃ الحسن، سانجھ پبلی کیشنز، لاہور، 2016ء، بھاء پریم دی، سانجھ پبلی کیشنز، لاہور، 2017ء (ترتیب و تدوین: قاضی تنویر الدین احمد)، پنج گنج اسلام، دارالعلوم والحکمت خانقاہ کڑی شریف، جہلم، 2016ء، جمال حیدری، دارالعلوم والحکمت خانقاہ کڑی شریف، جہلم، 2016ء، جھوک مسلم، دارالعلوم والحکمت خانقاہ کڑی شریف، جہلم، 2017ء، ثنائے محمد ﷺ، دارالعلوم والحکمت خانقاہ کڑی شریف، جہلم، 2017ء، (ترتیب و تدوین: محمد فاروق فضل حیدر)۔

”مناقب الابرار“ نوں دوبارہ ”ابر نیساں“ وچ شامل کر کے شائع کیتا گیا اے۔ ”تذکرۃ الحسن“ نوں پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر، حکومت پنجاب ولوں ”شفقت تنویر مرزا یوارڈ-2017“ (پہلا انعام) مل چکیا اے۔ حافظ محمد عبدالمجید دی زیادہ تر تخلیقاں حالے وی غیر مطبوعہ نیں۔ اوہناں دیاں چند غیر مطبوعہ لکھتاں۔ نصیحت الغافلین، مناجات بدرگاہ قاضی الحاجات، ریل نامہ، حمدیہ، عشقیہ، فراقیہ سی حرفیاں، اُن ملے ننگ، مدحت و کراماتِ غوثِ اعظم، مکتوبات مجید، تحفہ پنجاب، احسن القصص، بکرار (ہیرتے رانجھا۔ ہیرتے قاضی)، دیوانِ مجید، پنڈی ڈاڑی، آئینہ۔ حقیقت نما (نثر وچ)، طبی نسخہ جات، اردو کلام۔

مولانا حافظ محمد عبدالمجید دی یاد وچ ”گر جا کھ“ دے ناں نال پنجابی رسالے دا ڈھوی رکھیا گیا۔ ایہ تہا ہی رسالہ محمد فاروق فضل حیدری زیرِ ادارت تسلسل نال چھپ رہیا اے۔ حافظ صاحب دی شخصیت، فکر تے فن بارے جامعات ولوں تحقیقی مقالے وی موجود نیں۔ مولانا حافظ محمد عبدالمجید دی منقبت نگاری از ناہید سرور، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، حافظ محمد عبدالمجید: حیاتی تے شخصیت از جویریہ، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، حافظ محمد عبدالمجید کی غیر مطبوعہ سی

حرفیوں کی تدوین از محمد اعظم ملک، شعبہ پاکستانی زبانیں، AIOU، اسلام آباد۔

”سی روز“ یا ”سی روزی“ فارسی دے دو لفظ ”سی۔ بمعنی تیسہ۔ ۳۰“ تے ”روز۔ بمعنی دن“ دامر کب اے۔ یعنی تیسہ دن۔ ایہ کلاسیکی شعری صنف اے۔ پنجابی وچ سی روزی دے ناں نال معروف اے۔ ایہ اجیہی نظم اے جس وچ اک مہینے دے تریہہ (تیس) دنوں دے حوالے نال شاعری کیتی جاندی اے۔ بنت تے ترکیب دے لحاظ نال ایہ صنف سی حرفی، باروں ماہ، ستوارہ تے اٹھوارہ نال رلدی ملدی اے۔ عاصمہ قادری نے ”سی روز“ دی تعریف اچ کیتی اے:

”پنجابی کلاسیکی شعری صنفاں وچوں ”سی روز“ وی اک صنف ہے۔ جس وچ

تریہہ (30) دنوں دے حوالے نال شاعری کیتی جاندی ہے۔“ (9)

ہیئت دے اعتبار نال سی روزی مسط اے۔ کیوں جے ایہ اڈواڈ بندوں تے مشتمل ہوندی اے۔ سی حرفی، باروں ماہ، ستوارہ تے اٹھوارہ وانگریزی روزی داوی کوئی خاص اصول نہیں۔ نہ بحر دی پابندی اے تے نہ ای ہیئت دی۔ شاعراں نے ہر بحر تے ہیئت وچ سی روزیاں لکھیاں۔ پہلے دن توں لے کے تریہویں (تیسویں) دن تک، دنوں دی ترتیب دا خیال رکھیا جاندا اے۔ جیہڑی بحر تے مصرعیاں دی تعداد پہلے بند وچ رکھی جاندی اے، بعد دے سارے بندوں وچ اوہنوں برقرار رکھیا جاندا اے۔ زیادہ تر سی روزیاں چار مصرعیاں دے بندوں تے مشتمل ہوندیاں نیں۔ پنجابی زبان دی شعری روایت تے جہات پائیاں دسد اے کہ ولیاں تے مشائخ عظام ہر دور وچ نمایاں سن۔ مولانا حافظ محمد عبدالمجید وی ایس سلسلے دی اہم کڑی نیں۔ اوہناں پنجابی زبان تے ادب وچ فکری تے فنی دوہاں حوالیاں نال اچیرا چا مقام پایا۔ عبدالعزیز ساحر، حافظ صاحب دی فکر تے فن بارے آکھدے نیں:

”مولانا حافظ محمد عبدالمجید کا اسلوب خانقاہی نظام کی جمالیات سے ہم آہنگ

ہے۔ جب کسی شاعر کا کلام فکری و فنی اعتبار سے وجدانی اور مکاشفاتی بیانیے میں

ڈھل کر خانقاہی نظام عرفان کا آئینہ دار بن جائے تو پھر اس کی آفاقیت اور ہمہ

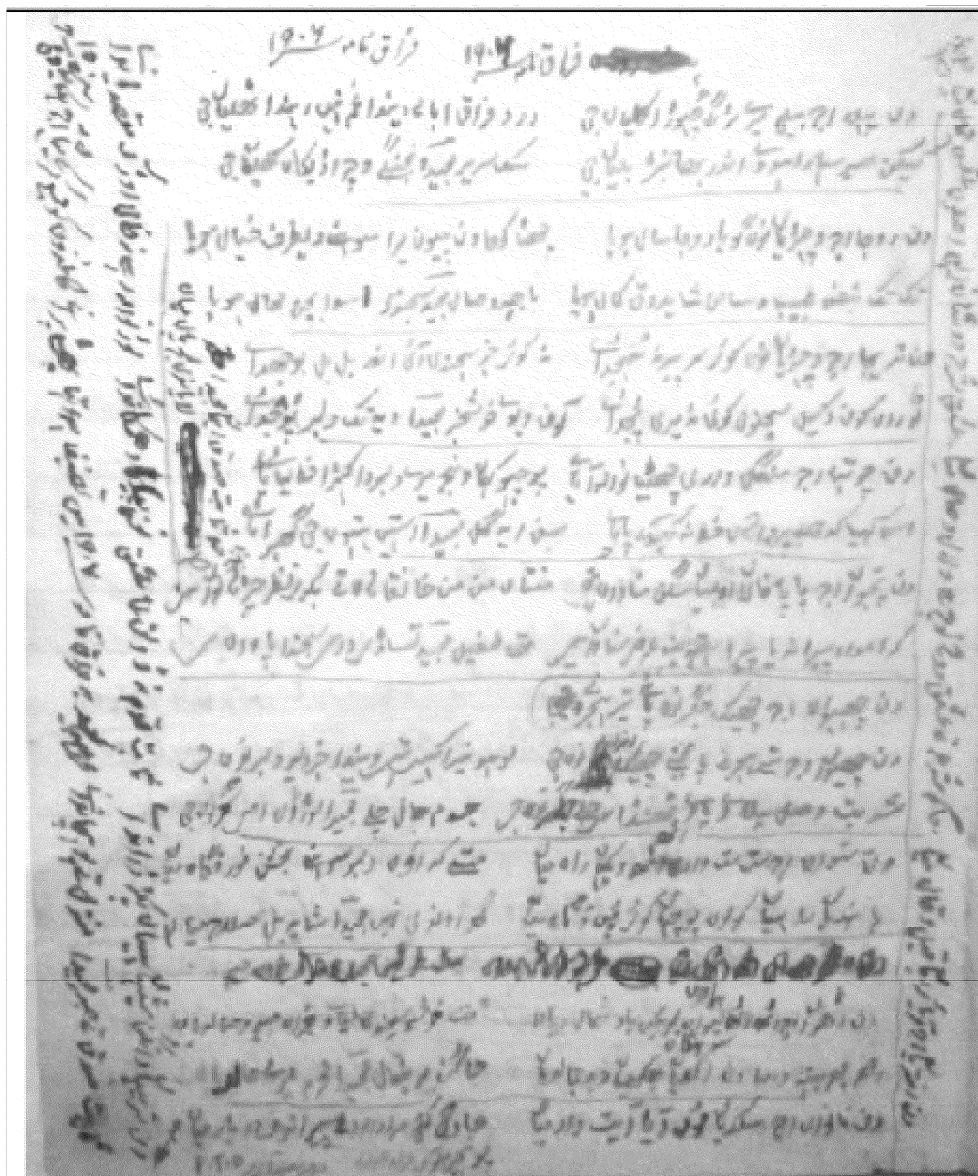
گیریت میں کیا شک رہ جاتا ہے؟ یقیناً کوئی نہیں۔“ (10)

حافظ محمد عبدالمجید دا شمار اوہناں ممتاز شاعراں وچ اے جیہناں دا تذکرہ کیتے بناں زبان تے ادب دی تاریخ ادھوری اے۔ اوہناں دے کلام دی سودھکاری تے اشاعت دا سلسلہ جاری اے۔ جوں جوں حافظ صاحب دا کلام منظر عام تے آرہیا اے، اوہناں دی فکر تے فن دیاں نویاں جہتاں نفاذ تے کھوجکاراں اُتے کھل رہیاں نیں۔ اوہناں دا کلام جے اوہناں دی حیاتی وچ چھپ جاندا تے صورت حال دکھ ہوندی۔ دیر نال ہی سہی، پر ادبی سرمائے وچ ایس انمول رتن دا وادھا خوش آئند

اے۔ پروفیسر محمد ثقلین ضیغم اوہناں بارے لکھدے نیں:

”آپ کے شاعرانہ کمالات کو دیکھتے ہوئے پنجابی زبان و ادب کے بڑے سے بڑے شاعر کے مقابلے میں آپ کو انتہائی سہولت کے ساتھ پیش کیا جاسکتا ہے۔ اگر ماہرین نقد و نظر کی طبع نازک پرگراں نہ گزرے تو یہ کہنے کی جسارت کروں گا کہ حضرت مولانا حافظ عبدالجید کا کلام پنجابی شاعری کے انق پر جگمگانے والی کئی ہستیوں سے بہتر ہے۔ آپ کا کلام عرصہ دراز تک طاق نسیاں میں پڑا رہا اور طباعت آشنا نہ ہو سکا۔ اس لیے منظر عام پر نہ آنے کی وجہ سے ناقدین سے اوجھل رہا“۔ (11)

حافظ محمد عبدالجید دی ”سی روزی فراق نامہ“ 1906ء دی تخلیق اے۔ حافظ صاحب نے دوبارہ ایہ سی روزی 07 اکتوبر 1960ء وچ اپنی بیاض وچ لکھی سی۔ حاشیے وچ لکھیا کہ ”یہ فراق نامہ 1906ء میں تصنیف کیا گیا تھا۔ پچھٹے پرانے کاغذوں کو جمع کر کے یہاں آج لکھا گیا“۔ حافظ محمد عبدالجید دا کچھ کلام قلمی تراشیاں دی صورت وچ اے تے کچھ بیاضاں اندر محفوظ۔ اوہناں دا تمام کلام خط شکستہ وچ اوہناں دے اپنے ہتھیں لکھیا ہویا اے جو اوہناں دے پوترے محمد فاروق فضل حید کول محفوظ اے۔ ”سی روزی فراق نامہ“ تریہہ بنداں تے مشتمل اے۔ فکری حوالیوں ویکھیا جائے تے ایس سی روزی وچ ہجرتے فراق دے مضمون توں اڈ شریعت تے عشق وچ ٹا کرے بارے وے جیہڑا قابل بحث مشاہدہ اے۔ حافظ صاحب با شریعت صوفی سن۔ ایسے لئی اوہ عشق تے تصوف نوں شریعت دے تابع ویکھنا چاہندے سن۔ سی روزی فراق نامہ دے اٹھارویں بندتوں بعد دا کلام اوہناں دے وچاراں دا عکاس اے۔ ولیاں نے معرفت الہی تے پند و نصائح لئی شاعری نوں ذریعہ بنایا۔ حق دا پیغام اڑان تے معاشرے وچ امن آشتی دی فضا ودھاوون وچ ولیاں دیاں خدمتاں کسے تعارف دیاں محتاج نہیں۔ حافظ صاحب وی ایسے روایت دا معتبر حصہ نیں۔ عنوان توں قطع نظر، سی روزی فراق نامہ دراصل نصیحت نامہ دی حیثیت رکھدا اے۔ مولانا حافظ محمد عبدالجید دی غیر مطبوعہ ”سی روزی فراق نامہ“ دامدو نہ متن کچھ انج اے:

سی روزی فراق نامہ

(مدونہ متن)

دن پہلا آج بلی میرے ٹر گئے چھوڑ اکتیاں جی
درد فراق ابا لے دیندا غم نہیں رہندا ٹھلیاں جی

کیکن صبر سہارا ہووے اندر بھانڑ بلیاں جی
سک سریر مجید و نجن گے وچ اڈیکاں کھلیاں جی

.....

دن دوجا آج وچھڑیاں نوں جی گویا دوجا سال ہويا
چھٹا کھاوَن پیوَن میرا سوہنے طرف خیال ہويا
تک تک نبض طبیب دسالن شاید وق کمال ہويا
باجھ وصال مجید سجن دے اس دا بچن محال ہويا

.....

دن تریجا وچھڑیاں نوں آج کوئی سر پیر نہ سجد اے
نہ کوئی خبر سجن دی آئی اندر بل بل بھجدا اے
ٹوراں کون وکیل سجن ول، کوئی نہ میری چچ دا اے
کون دیوے خوش خبر مجیدا، ”ایہ تک دلبر بھجدا اے“

.....

دن چوتھا آج منگل واری چھٹیاں والا آیا اے
چچھو کھاں ونج دلبر میرے دا کیہڑا خط لیا اے
اُس کیہا! ”کدی بے پرواہاں خط نہ لکھ کے پایا اے“
سن ایہ گل مجیدا اس تھیں ہتھوں جی گھرایا اے

.....

دن پنجواں آج پا پا فالوں اولیاں سگن مناواں میں
نتاں من من خانقاہاں تے بکرا نذر چڑھاواں میں
کر امداد پیراں دیا پیرا ہتھ بنھ عرض سناواں میں
متے طفیل مجید تساڈے درس سجن دا پاواں میں

.....

دن چھيوال آج تير بهر نے پائے چھیک اندرونوں جی
 لوہو نیر اکھیں تھیں دیہندا خبر دیو دلبر نون جی
 شربت وصل پلاوے ٹھنڈا جلے اس جگر نون جی
 جس دم جانی چلے مجیدا لوڑاں اس سحر نون جی

.....

دن ستواں آج ست ست داری اٹھ اٹھ ویکھاں راہ میاں
 مے کداؤں دلبر سوہنا بخشے نور نگاہ میاں
 پاندھیاں راہیاں کولوں چچھاں کوئی نہیں آگاہ میاں
 گھر آون دی نہیں مجیدا شاید بنی صلاح میاں

.....

دن اٹھواں آج اٹھ اٹھ لیواں، بوئیں بادشمال دیاں
 مت خوشبو سجن دی آنے خبراں صبح وصال دیاں
 چھم چھم مینہ وساون اکھیاں بھکھیاں دید جمال دیاں
 جاگن میرے نال مجیدا، محرم میرے حال دیاں

.....

دن نوواں آج سکدیاں نون جی چڑھ آیا اتوار میاں
 جاون کئی مراداں والے پیراں دے دربار میاں
 کجھناں ملن پیارے تے کجھ روون زار و زار میاں
 اٹھ مجیدا بھیج سجن ول تون کوئی شتر سوار میاں

.....

دن دسویں دس پئی سجن دی واپس شتر سوار ہويا
 دلبر دے اک دلبر تائیں دسیا اُس بخار ہويا
 اُس سہیلی دا رب بلی اتول جیہدا پیار ہويا

جلدی پہنچ مجیداً آپوں نیلی تے اسوار ہويا

.....

يارهويس نوں دتی سی یاراں گھوڑی بڑے بلارے دی
چھڈ کیت لئی میں نیلی خاطر یار پیارے دی
نیلی نیلی میں تھیں اوّل لیندیئے خبر کنارے دی
جھٹ پٹ نظری پئی مجیداً صورت چن ستارے دی

.....

دن باراں آج باراں گاؤن ملے پیام ہزاراں نوں
بھور ہزاراں گاؤن باراں آمد دیکھ بہاراں نوں
لکھ لکھ شکر خدا دا جس نے یار ملائے یاراں نوں
دیتاں صحتاں بخش مجیداً، ہجر دیاں بیماریاں نوں

.....

دن تیراں چھڈ تیراں میراں اے دلبر متوالیا او
باراں روز کٹے جنیوں یاراں سال قضیہ جالیا او
بھل گنیاں تکلیفاں جس دم تُساں جمال دِسالیا او
کر باتاں پھل کرن مجیداً رُس نہ کرماں والیا او

.....

دن چودھال آج چودھیس طبقیں خوشیاں دے اعلان ہوئے
محبوباں دے گھر دے اندر وچھڑے آج مہمان ہوئے
ہجر وصال اساڈے بھانے گویا دوئے جہان ہوئے
دنیا بیت الحزن مجیداً جنت وصل مکان ہوئے

.....

دن پنڈراں آج پنڈراں واری پندھ ہجر دا کٹیا ای

اِس دنيا سنگ يارى لا کے دس بنديا کی کھٹيا اى
 کر کر وخت قضیے سارے تا لوہا چٹيا اى
 تدوں پرنگت پوے مجیدا جے عشقے گھر پٹيا اى

.....

دن سولاں اَج سولاں سالاں اندر قدم رکھایا اى
 چڑھدی کلاں تے نئی جوانی حسن ارزانی پایا اى
 ایه دنیا کوئی پل دا میلا سچ کسے فرمایا اى
 دیہہ زکوة مجید حُسن دی سائل دَر تے آیا اى

.....

دن ستاراں چھیڑ ستاراں گا بجن دے گیت میاں
 سَکھ دی نیندر سون نہیں ہوندا لا کے عشق پریت میاں
 نال دُکھاں دے کر لے بتر پریم نگر دی ریت میاں
 کر اجڑی آباد مجیدا دل دی ایه مسیت میاں

.....

دن اٹھاراں گزرے جس دم بالغ بجر کمال ہويا
 اکھیاں نوں دیدار بجن دا گویا وصل جمال ہويا
 گل گلاب دوویں رخسارے سرخ کہاں مدھ لال ہويا
 باجھ اجازت شرع مجیدا پیون کد حلال ہويا

.....

دن اُنیواں اُنس بجن دی، لوں لوں رچدی جاندى اے
 سِکدے دل دلاں جد ملدے دج کوئی وتھ نہ بھاندى اے
 شرع طیب بیمار عشق نوں صبر کرن فرماندى اے
 اگ نوں ہتھ نہ لا مجیدا نار نہ یار ولاندى اے

.....

دن وِیہوالِ اَج وِیہہ برسوں داسکدا روزے دار پیا
 شربت اتے پیا سے اندر قلب عرش وچکار پیا
 سرعشے دے قدم رکھے اس، اس بن شق فگار پیا
 عاق نہ مقصد پان مجیدا سو واری سر وار پیا

.....

دن اکیس ایہ اکیواں کاہڑا دسیا اکس طیب میاں
 دُونی بردا بے فرماوے اگنوں شرع طیب میاں
 فرگزار بنے ایہ آتش رہے نہ پھیر مہیب میاں
 عرضی غرض تعمیل حکم دی کرے مجید منیب میاں

.....

دن بائی کر بائی بائی نفس اٹھیا کر شور میاں
 ساتھوں جھلیا جاندا ناہیں ایڈ شرع دا زور میاں
 نفس شرع دا چدا آوے مڈھ قدیموں کھور میاں
 جھگڑن نفس تے شرع مجیدا، ثالث کوئی نہ ہور میاں

.....

دن تریوی سال تریوی ثالث شرع رسول ہویا
 پاک محمد سرور عالم رب دے گھر مقبول ہویا
 تزکیہ نفس اسے دا دسیا شرع آئین اصول ہویا
 اج کیوں نفس مجیدا تیر، اس تھیں آن ملول ہویا

.....

دن چوی اَج چاروں طرفوں بند ہوئے کل رستے جی
 نفس شرع سنگ کیوں کر جھگڑا دُوروں کہے نمستے جی

شرع آئین رسول محمدؐ کھول دیوے دل بستے جی
پڑھ کلمہ توحید مجیداً ثابت ہوں شکستے جی

.....

دن پچویمیاں نفسِ ضمیمہ ہو راک عجیب تیار ہو یا
نامِ نفسِ دا کٹ کے اوتھوں لکھو عشق تیار ہو یا
عشقِ شرعِ دا جھگڑا اگے شایع وچ سنسار ہو یا
اتھے ہی مار مکھی تے مکھی بے بُدھ ایہ سنسار ہو یا

.....

دن چھویمیاں نفسِ غنیمیاں نہ دس ایہ چالاکی توں
عشق نہ جھگڑا کرے کسے سنگ کیوں کرنا نہیں بے باکی توں
سطحِ عشقِ دی جھگڑیوں اُچی نہ کر ایہ قزاقی توں
زندہ عشق ہمیش مجیداً ناہیں رہنا باقی توں

.....

دن ستویمیاں ست تروڑن سدا رہی ہے کار تیری
عشق ہمیشہ پاک اس گل تھیں ہے طبع عیار تیری
عشقِ شرعِ دا نام لکھا کے جھگڑا کرنا کار تیری
نہیں مجیداً داناواں کولوں مخنی طبع طرار تیری

.....

دن اٹھویمیاں نفسِ نہیںماں کھول دے دیاں اکھیاں نوں
عشقِ شرعِ دا جھگڑا کہہ کے لٹیا ہے تده لکھیاں نوں
بن تحقیق گئے سب لکھدے مار مکھی تے لکھیاں نوں
راہوں پا کراہ مجیداً مار نہ جانا رکھیاں نوں

.....

دن ائیںہاں آج آیا اے کردیاں قیل و قال میاں
حاکم شرع تے عشق دوہاں وچ ہے دلال وصال میاں
عشق شرع دو شان الہی اصولوں عکس جمال میاں
ثابت صدق ایمان مجیدا لائیاں دی لُج پال میاں

.....

دن تریہاں وانگن شیہاں ہیماں کپڑ ڈراندا اے
ثابت قدم نہ ڈولن عاشق نفس پیا دھمکاندا اے
لوڑن والا رہے نہ خالی اوڑک مقصد پاندا اے
ثابت صدق تے صبر مجیدا منزل تے پہنچاندا اے

حوالے

- 1- ناہید سرور، مولانا الحافظ محمد عبدالمجید دی منقبت نگاری، مقالہ برائے ایم اے پنجابی، لاہور: پنجاب یونیورسٹی، 2017ء، ص 1
- 2- محمد عبدالمجید، حافظ، مولانا، تذکرۃ الحسن، لاہور: سانجھ پبلی کیشنز، 2016ء، ص 163، 164
- 3- محمد عبدالمجید، حافظ، مولانا، آئینہ حقیقت نما (قلمی)، مملوکہ محمد فاروق فضل حیدر، جہلم: کڑی شریف
- 4- تنویر الدین، قاضی، دیباچہ: ابرنیساں، لاہور: سانجھ پبلی کیشنز، 2014ء، ص 11
- 5- محمد عبدالمجید، حافظ، مولانا، تذکرۃ الحسن، 2016ء، ص 169
- 6- محمد عبدالمجید، حافظ، مولانا، تذکرۃ الحسن، ص 83
- 7- شاد فاروقی، نذر حسین، حافظ، سوز و سازِ حیات، دارالعلوم والحکمت، جہلم: خانقاہ کڑی شریف، 2016ء، ص 9
- 8- تنویر الدین احمد، قاضی، دیباچہ: ابرنیساں، ص 21
- 9- عاصمہ قادری، ڈاکٹر، پنجابی کلاسیکی شاعری دا صنف ویروا (حصہ پہلا)، کلیہ علوم شرقیہ، لاہور: جامعہ پنجاب، 2011ء، ص 203

- 10 عبد العزیز ساحر، ڈاکٹر، پروفیسر، دیباچہ: جمال حیدری، دارالعلوم والحکمت، جہلم: خانقاہ کڑی شریف، 2016ء، ص 29,30
- 11 محمد ثقلین ضیغم، پروفیسر، دیباچہ: جھوک مسلم، دارالعلوم والحکمت، جہلم: خانقاہ کڑی شریف، 2017ء، ص 7,8

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, Jan.-Dec. 2021, P.

☆ ڈاکٹر زیب النساء

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2021ء، مسلسل شمارہ 5

نویں پنجابی غزل وچ اکلاپا

Abstract

Mechanical civilisation bestowed a destiny upon man which has many negative facets too. one of them is loneliness, which is a state of solitude or being alone. In this condition, people feel empty, unwanted and alone. They carve for humain contact to shed their tears, to share their sufferings and miseries but the social interaction is getting shrink, the golden traditions of society are diminishing quickly in the mammon worship society and consequently the sense of loneliness is increasing among masses in present times. Literature being an index of life, reflects loneliness of the people. In Pujabi Ghazal, this sense of solitude is described so many times that a feeling of monotony arises. In this article an attempt has been made to explore this theme with references from Punjabi Ghazal.

جدید پنجابی غزل وچ اکلا پا المیہ جا پدا اے نوں پنجابی شاعراں اکلا پے نوں انج الیکیا اے کہ اوہ جدید صنعتی دور دا اٹوٹ انگ جا پدا اے۔ انج دامنکھ صنعتی حیاتی دیاں گجھلاں، مصروفیتاں تے مشیناں دی بادشاہی توں نس کے اجہی دنیا وچ پناہ لینا چاؤندا اے جتھے بندے اک دو جے دادار و ہون۔ آل دوالے دے رولے وچ اوہ من دے اکلا پے نوں دور نہیں کر سکدا اکلا پے دا احساس دنوں دن ودھدا جا رہیا اے۔ پنجابی شاعراں ایس احساس نوں غزل وچ اپنی واری تے ایسے رنگاں وچ الیکیا کہ اجوکی شاعری ایس بناں مکمل نہیں۔ ممتاز الحق انج رقمطراز میں کہ:

”نئی شاعری میں تہائی کا یہ احساس اتنے طریقوں سے اور اتنی بار دہرایا گیا ہے کہ وہ نئی شاعری کی شناخت بن گیا اور سمجھا جانے لگا کہ نیا شاعر سماج سے بے زار ہے، اسے نیوروسس کی بیماری میں مبتلا بنایا گیا، نیا شاعر اپنی اس کمزوری کو چھپانے کے لیے انکشاف ذات، احساس تہائی وغیرہ کی نئی نئی تاویلیں پیش کرتا ہے۔ مخالفین کا خیال ہے کہ ہمارا معاشرہ آسودگی بخش نہیں ہے۔ اس حقیقت کا محض اظہار کافی نہیں، اس کا بدل ڈھونڈنا ہوگا اور اسے حاصل کرنے کے لیے جدوجہد بھی کرنی ہوگی۔“ (1)

قطع نظر کہ لوکائی اکلا پے دا علاج لمھن یا ایس زہر دا تریاق بھالن اٹل حقیقت اے۔ غزل وچ تکرار ہوندی اے۔ جیویں پھل تے خشبو تے حسن تے عشق دے قصے یا نظم فیہر جہرتے وصال دا حال غزل نوں پراثر بنان لئی مبالغے توں مدد لیتی جاندی اے۔ اکلا پے دے احساس نوں تکھا کرن لئی تے پراثر بنان واسطے دروغ تے تکرار غزلاں دا حصہ نہیں۔ اکلا پا احساس اے، تجربہ اے، اجہی ان ڈٹھی صورت حال اے، جہدا اُپا کرنا اجو کے منکھ دے وس داروگ نہیں۔ نوں دور وچ ایہ صورت حال ڈھیر اے ایسے پاروں نوں غزل وچ اظہار بوہتا اے کیوں جے اجوکیاں گھمن گھیریاں والی حیاتی نے بندے تے سماج دے رشتے توڑ دتے نیں۔ نفسا نفسی دے سمے ذات تیکر بھلاون والے اک دو جے نال کیہ رشتہ رکھن گے۔ سائنسی ترقی نے فاصلے گھٹا دتے نیں پر بندیاں دے وچکار پاڑ پادتے نیں۔ مادی سہولتاں بندے نوں روح دا چین تے قرار دین توں وانجھیاں نیں۔ عدم تحفظ دے احساس نے رہی سہی کسروی پوری کردتی۔ بے یقینی دی فضا وچ اکلا پے دی شدت ر ودھ گئی:

خوڑے کتھے سوں گئے نیں آواز دیو میرے یاراں نوں
اک اک کر کے جوڑ لیا اے میں گلے دیاں تاراں نوں (2)

اک ویلے دکھ سکھ سانجھے سن لوکائی کسے پاروں خوشیاں وچ رلت نہ وی کردی پر غم تے دکھ دیاں گھڑیاں وچ درد وٹا لیندی پر جدید دور وچ رتجھاں تے سہل پاروں بندہ دکھاں دیاں المناک گھڑیاں دا عذاب وی کلا ای جھلدا اے۔ ایہدی وجہ صنعتی دور دی مادہ پرستی تے خود غرضی اے۔ ایس لالچ، خود غرضی تے مادہ پرستی نے بندے نوں اکلا پے دا تخہ دتا۔ ڈھیر لوڑاں تھوڑاں پاروں بندے لو بھ تے لالچ دابی جڑ پھڑ گیا ایہ بوٹا ودھدا اچھلدا جا رہیا اے۔ ہر کھ اے کہ بوٹے دی ودھاتا واسطے حرام، حلال دی تمیز مکدی جا رہی اے اوہنوں منافقت تے جھوٹ دا پانی دتا جا رہیا اے۔ اگا نہہ نکلن دی سدھر وچ بندہ پیاریاں تو وچھڑ گیا تے کلارہ گیا۔ سائنس تے ٹیکنالوجی دی ترقی نے پینڈے گھٹ کردتے نیں پر بندیاں وچکار اوہ پاڑ پے گئے نیں جیہڑے مکن داناں نہیں لیدے۔

صنعتی دور نال سماج وچ انت اوکڑاں ایناں۔ ایہناں وچوں اک مسئلہ اکلا پائے کیوں جے صنعتی دور نے مقابلے دی فضا جنی۔ رجھاں نے جنم لیا تے نام نہا درجھاں بے حسی تے خود غرضی وچ بدل کے اکلا پے وٹن لگئیاں۔ روف شیخ تے ڈاکٹر رشید انور ہوراں جدید حسیت نوں بیان کرن وچ پنجابی غزل گو شاعراں وچ پہل کیتی۔ اوہناں سرمایہ داری، اکلا پیا، استحصال، اجارہ داری، خود غرضی تے منافقت ورگے ناسوراں دی نندیا غزلاں وچ بارہا کیتی۔ ایہناں سوغاتاں نوں بے نقاب کرن دے نال نال اوہناں صاف آکھیا کہ صنعتی دور نے بندے نوں کئی مسئلے دان کیتے نیں جہاں دا کوئی تریاق نہیں اکلا پے دا شمار وی اوہناں وچ ای اے جہنے بندے دی روح نوں گھن وانگر چٹ کے مکا دتا:

سارے شہر دے اندر میرے گھر دی اک نشانی اے

وس دے گھر نیں چار چوفیرے پر کوئی ہمسایا نہیں (3)

شہر تے گھر دا استعارہ ورت کے اکلا پے نوں بیان کیتا گیا اے۔ شہراں وچ پائی جان والی آپودھاپی دے نال اکلا پے دے عذاب نوں بیان کیتا اے۔ بندہ بھیڑ وچ کلارہ گیا اے۔ کیوں کہ دکھ سکھ وٹن والا کوئی نہیں۔ دکھ سکھ ویلے یار بیلی تے عزیز رشتے دار موٹڈھے نال موٹڈھا جوڑ کے کھلو جان دے سی تے بندے دامان تران ودھاندے سن پراجو کے سمے ایہ سب کجھ ممکن نہیں۔ اکلا پیا ہلکے پھلکے زہر وانگر بندے دے اندر سرایت کر جاندا اے ایہدا تریاق وی کوئی نہیں۔ انج جا پدا اے جیویں چار چوفیرے اک لگی اے تے پانی نوں تھل ترسا اے۔ ایہہ اظہار اے پئی بندہ دکھ سکھ پھولن واسطے سگی دا منتظر اے پر کوئی ہانی اوہنوں نہیں ملدا تے اوہ اکلا پے داماں دیکھاں نوں من اندر گھٹ کے اگلے جہاں دارخ کر لیندا اے پر بے درد ویلا اوس دا علاج کرن توں وانجھیا اے۔

انسان نے ترقی تے خوشحالی کھلے دل نال جی آیاں آکھیا پر جانوں نہیں سی کہ جیہڑیاں ترقیاں واسطے اوہ شہراں دا

رخ کر رہا ہے اوہ اوہدی روح تیکر نوں بھڑ کر دین گئیاں۔ بندہ سوچدا کجھ اے تے ہوندا کجھ اے۔ انسان ترقی ول ٹریا کہ خوشحالی تے سکون اوہدا مقدر بنے گا۔ رل مل کے پیار محبت نال جیون دا پینڈا طے کر اے گے پر نتیجہ الٹ نکلیا۔ ترقی نے اجیہا پینتر بدلایا کہ ویلا دنگ رہ گیا۔ مشینی ترقی اخلاقی بیٹھیداں کر گئی۔ دھن دولت دے چکر وچ بندے انسانیت نوں پیراں پیٹھ مدول گئے۔ پھلاں ورگے نازک جے اکلاپے دا شکار ہو گئے اکلاپے دے ناگ نے اوہناں نوں ڈس لیا نہ ترقی مقدر بنی تے نہ ہی اتفاق محبت تے اک دو جے دے دکھ سکھ وٹن دا ویلا لبھا۔

بندے دے آل دوالے دے سارے منظر اوہدیاں اکھیاں توں اوہلے ہو گئے۔ معاشرے تے سماج دیاں نام نہاد رونقیاں تے رنگینیاں اوہدے دل اندر اکلاپے دے احساس نوں گھٹ نہ کر سکیاں۔ سگوں اوہ سارے منظر نامے شاعر نوں پر اے جاپے تے اکلاپے اوس دے ذہن تے دل نوں مہکا دتا۔ جس پاروں اج دامنکھ خود اذیت دامر یض جا پدا اے۔ گرمی، سردی، خزاں توں اڈ کئی موسم بندے دے اندر وسدے نیں۔ شاعر اندر وسدے موسم دی کہانی شعراں راہیں بیان کر دالے۔ کدی اپنی ذات دے حوالے نال سماج دے دکھاں دی داستان قلم بند کرداتے کدی وسیب نوں اپنے باطنی دکھاں دا استعارہ بنا کے پیش کر دالے۔ ذات تے کائنات وکھ نہیں ہوسکدے۔ دونوں لازم تے ملزوم نیں تے اکلاپا اک سانجھ اے اوہ بھانویں کے دی ذات تے گزرے یا کائنات تے:

اپنے گھر وں باہر کدی وی جھاتی پاندے ڈٹھے نہیں

رؤف ہوراں جیسے بھولے بندے اکلاپے دے پھنڈے نیں (4)

رؤف شیخ ہوراں صنعتی تے مشینی دور دی سلاہنا نہیں کیتی سگوں اوہدیاں بخشیاں سوغاتاں نوں کدی شہر دا استعارہ بنا کے پیش کیتا تے کدی چپ داز ہر آکھیا جیہڑا اکلاپے دا، تہائی دا علامتی دکھاؤ نا اے۔ اکلاپا اجو کے دور دا آشوب اے۔ اجیہا جبر تے کرب اے جس سارے سماج نوں ان دیکھی وگن وچ قید کر چھڈیا اے۔ اکلاپے ڈرتے خوف نے بندے نوں اپنے آپ تیکر محدود کر دتا سانجھ، ایتنا تے اکٹھ دیاں برکتاں منہ موڑ گئیاں۔ ان دیکھے وگن وچ جے تے روحاں نوں قید کرن توں بعد اکلاپا ڈنگ مارنا شروع کر دیندا اے۔ اکلاپے دی پچھان ایہہ نہیں کہ بندہ کلا اے سگوں بازاراں محلاں تے پارکاں دیاں رونقیاں ودھ گئیاں نیں۔ لوکاں دا ٹھاٹھاں ماردا سمندر ہر پاسے اے پر درحقیقت کلم کلے۔ اکلاپا روح وچ سما چکیا اے۔ مادی قدراں دی پوجا پاروں لوکائی اخلاقی تے اجتماعی رویاں توں دور ہو گئی اے۔ رؤف شیخ ہوراں کول اکلاپا وسدی رسدی بستی وچ دسدالے ویرانیاں وچ نہیں۔

لوکاں دا اک دو جے نال رویہ انساناں والا نہیں، اوہ اک دو جے نوں مال دی ٹکڑی وچ تولدے نیں جوٹھی چمک

دک اوس نوں ہسد اوسداتے بارونقاں بھریا گھر دین توں وانجھے نیں۔ مکان دا اکلا پا جو کے منکھ دامقدر اے تے گھراں دا تصور واسیاں بناں کجھ نہیں مکان چار چو فیڑے نیں پر گھر کوئی نہیں جے گھر نیں تے اوہ وی چپ چپیتے۔ روف شیخ ہوراں صنعتی زمانے دی دین اکلا پے نوں بڑے من کھچویں ڈھنگ نال بیان کیتا۔ اوہناں دے نیہڑے بند اپنے سنگیاں تے یاراں نوں بھل گیا جہدے پاروں اوہ کلا رہ گیا۔ ہر شخص اتھے انجان لگدا اے تے کوئی کسے نوں سہیا نں داروا دار نہیں۔ ایس طرح دا روح فرسا اکلا پابندے دامقدر ہوئے گا کسے دے وہم وگمان وچ وی نہیں سی:

انساناں دا ایس طرح وی ودھیا اے اکلا پا

یاراں نے منہ موڑ لئے تے ویری ہو گئے ویرے (5)

کئی ورا بندہ اپنیاں دی بے رخی تے ستم ظریفی توں اکلا پے دا شکار ہو جاندا اے کئی وار عشق وچ ناکامی داروگ اوہدی روح وچ اکلا پامو دیندا اے۔ جیویں حکیم ناصر ہوراں نال بیتی جہدے پارے عارف عبدالمعتین آکھدے نیں کہ:

”عشق دے جذبے نے حکیم ناصر نوں بھری دنیا وچ کلا کردتا۔ اوہ اپنے آپ

وچ سڑن لگ پیا۔ اوہنوں اوہدے دل نے اپنے وانگوں تنہا کردتا۔ اوہ اپنیاں

سدھراں دا بھارا پنے موہڈیاں اتے چکی پھر داسی تے ایس بھارنوں وٹڈان والا

کوئی نہیں سی“۔ (6)

اکلا پے دے ایس ڈاہڈے روگ نوں حکیم ناصر ہوراں ایس انداز وچ غزل وچ سمویا اے:

دنیا دے وچ کوئی نہ میرا میں ہاں اکا کلم کلا

ایڈی دنیا دے وچ مڑوی جیوی جانان نال تسلا

ہن میں ایہنوں اپنے نال ای لے جاواں گا ناصر

میری روح وچ رچ گیا اے میرا اکلا پا (7)

حکیم ناصر ہوریں دنیا وچ اپنے آپ نو کلم کلا محسوس کردیندیاں۔ دانگی ساتھی نہ ہون دا پرکھ کردے نیں۔ دکھ، سکھ تے غم، خوشی دے ویلے دل تے ورتن والیاں کیفیتاں دا کوئی جانو نہیں۔ اوہناں دی روح تیکر نوں گھائل کرن والا اکلا پا اک لا علاج مرض بن چکا اے۔ ایس لا علاج مرض بارے ڈاکٹر رشید انور ہوراں دی سوچ وی حکیم ناصر جی نال رلدی اے۔ بھری دنیا دے رونق میلے وچ اکلا پے داروگ بندے دامقدر بن گیا اے۔ اکلا پا دل وچ ڈیرے جما چکا اے تے نتیجتاً دل مردہ ہوندے جا رہے نیں۔ دنیا وچ نفسا نفسی پاروں اکلا پے دا عذاب دن بدن ودھدا جا رہیا اے۔ رشید انور آکھدے نیں کہ:

میں اوہ دونوں اکوراہ تے ٹرپے وکھرے وکھرے
 میں اکلاپے پوجن والا اوہدے نال خدائیاں
 ہاسے تے اک پاسے تیری محفل ہنجو کھوہ لئے
 تیری یادوی کھوہ نہیں سکدی ہن میتھوں تنہائیاں (8)

تنہائی تے اکلاپے ویلے محبوب دا خیال تے یاد اکلاپیاں نوں شنگھار دیندی اے پر جد کے اج اکلاپے دا احساس
 اینا گوڑھا اے کہ محبوب دی یادوی ایس اکلاپے دے عذاب نوں کھوہ نہیں سکدی۔ مقصد اکلاپے دے روگ دی شدت بیان
 کرنا اے کہ اجو کے دور وچ منکھ دا اکلاپا روح تیکر نوں پھڑ کر چکلیا اے زہر دا کوئی تریاق نہیں۔ محبوب دے تصور دی رعنائی
 حیاتی وچ اپنا اثر گوا چکی اے من دا اکلاپا اوہناں بندیاں دا مقدر بن چکلیا اے جیہڑے محفلاں دی جند جان ہوندے سن۔
 مادے دی انھے واہ پوجا کرن والے آل دوالے توں بے خبر ہو جاندا تے کئی وار مقابلے دی دوڑ وچ اگانہ نکل جاندا تے
 پچھانہ پرت کے ویہندے تے اوہناں نوں کوئی اپنا دکھالی نہیں دیندا۔ دکھ سکھ دیاں گھڑیاں وچ اوہ کھلے رہ جاندا تے
 اکلاپے داناگ اوہناں نوں ڈنگ ماردا دکھ دیندا اے۔ ڈاکٹر ناہید قاسمی نے شاعری وچ اکلاپے دے اظہار بارے اپنے وچار
 انج سانجھے کیئے نیں:

”نئی نسل اجتماع کی بجائے فرد کو اہمیت دیتی ہے اور سب کچھ ذاتی جذبات و
 احساسات کے حوالوں سے دیکھتی ہے۔ یہ شاعر انسانوں کے باہمی رشتوں کو توڑ
 کر صرف اپنی ذات سے ناتا جوڑ لیتے ہیں لیکن یہ سفر انہیں تنہا طے کرنا ہوتا ہے۔
 تب وہ تنہائی کا شدید دکھ محسوس کرتے ہیں اور اپنی شاعری میں اسی کرب کا اظہار
 کرتے ہیں۔“ (9)

شاعراں تے ادبیاں تیکر محدود کرن دی تھاں عام لوکاں ایس زمرے وچ شامل کر لیا جائے تاں ایہ گل سب اتے
 سچ دسدی اے خول وچ بند ہو کے اپنے آپ نوں اکلاپے دا شکار کئی وار بندہ آپو ہی کر لیندا اے ایہ خیال منظور وزیر آبادی
 ہوراں دا اے:

سجھ نہیں آؤندی سارے شہرنوں ڈنگلیاں کیہڑیاں سوچاں نے
 ہر واسی دے بلھاں اتے چپ نے پہرہ لایا اے
 ہر دم اپنے آل دوالے تکدار ہندا حیرت نال

انج گلد منظور تے جسراں کسے پری داسایا اے (10)

حالات توں مجبور تے دلبر داشتہ ہو کے لوکائی وکھری دنیا آباد کر لیندی اے تے اپنیاں فکراں وچ ڈب کے آل
دوالے نوں بھل جاندهے نیں۔ دونواں صورتاں وچ اکلاپے دا احساس و دھدا گیا اے۔ حال دی فکر تے مستقبل دا انجانا خوف
بندے دیاں ساریاں حساں سلب کر جاندا اے ہولی ہولی اوہ کلم کلا ہو جاندا اے سگوں فرد توں پھٹن والا احساس اجتماعی رنگ
ڈھال لیندا اے۔ لالہ محسن رفیع جواز ہوراں تنہائی دا کارن زمانے دی بے حسی نوں آکھیا اے:

اکلاپے دی سنگت اوہنوں کیوں نہ پیاری ہووے

قدم قدم تے جیہنوں جگ نے ٹھوکر ماری ہووے (11)

لالہ محسن ہوراں موجب زمانے دے ٹھڈیاں تے تلخیاں توں دلبر داشتہ ہو کے بندہ اکلاپے وچ لک جاندا اے
کیوں جے زمانے دیاں کوڑ کڑتتاں اوہدی برداشت توں باہر ہو جاندا نیں۔ ساقی گجراتی ہوراں ایس توں دکھ اکلاپے دی
اک ہو روجہ وی دسی اے:

جٹا جٹا ڈنگیا اکلاپیاں دے ناگ نے

دوریاں دے شعلیاں نے سینا ساڑیا (12)

رزق دے ہیر پھیر کئی وارد دوریاں تے جدائیاں دان کر دیندے نیں دوریاں بندے نوں اکلاپے بخشدیاں نیں۔
پردیس وچ بندہ اکلاپے نوں شدت نال محسوس کردا اے۔ اکلاپے دی شدت پردیس وچ کئی گنا ودھ کے بندے نوں روگی
کر چھڈ دی اے:

انج کلا بہہ کے سوچ رہیاں کس موڑ تے جنڈری آئی اے

انج چار پھیرے شور نہیں انج چپ نے رونق لائی اے (13)

اکلاپے دا احساس بندہ صرف خارجی سطح تے ہی محسوس نہیں کردا سگوں باطنی تے داخلی سطح تے اوہدا اکلاپے نال واہ
پیندا اے۔ کدی احساس ہوندا اے تے کدی گھٹ، انج دامنکھ اپنے اندر دی تنہائی نوں بیرونی سطح تے محسوس کردا اے۔
زمانے دے حالات ذات وچ جھلکدے نیں زمانہ قیامت دی چال چل کے بندیاں نوں اک دو جے توں دکھ کر دیندا اے۔
قدراں دی پامالی غزل گو شعراں راہیں یکسانیت دا احساس ابھاردی اے پر ایہ قدر راں دی ٹٹ بھج وکھو وکھ پہلوواں تے منج
ہوندی اے۔ پر انیاں ریتاں رساں نوں بھلن والی لوکائی اک دو جے توں دکھ ہوگئی۔ دکھ سکھ وٹنا پنجاہیاں داسیوہ سی پر موجودہ
دور وچ کوئی ہس کے بولن دار وادار تیکر نہیں۔ علی محمد ملوک لکھدے نیں:

بندہ ای بندے دا داہرو اوکھے سوکھے ویلے تے

جے گھیر لیا اکلاپے نے کیہدے نال بولن چالن گے (14)

نویں دور دے روگاں وچوں اکلاپا اوہ روگ اے جیہڑا سماج وچوں پیار، محبت تے خلوص دے مکن نال جمیا۔ علی محمد ملوک ہو ریں آون والے ویلے توں خوفزدہ سن مستقبل وچ اکلاپے داناگ ہر بندے نوں ڈنگ لوے تے من دا بوجھ ہلکا کرن واسطے کوئی نہیں ملدا۔ لوڑاں دے غلام بندے بے حس نیں تے ایہ بے حس کئی منفی جذبیاں توں جمدی اے۔ جنہاں وچوں منافقت اے کہ انسان دو جے نال محبت نہیں کردا۔ دکھ سکھ نہیں ونڈا دا۔ بے یقینی دے مہیب سائے گوڑھے ہو جان دے نیں تے کلے ہون دا احساس ڈنگ ماردا تے اندرونی خلفشار بندے نوں نڈھال کر دیندا اے:

پنڈا تے پنڈا سی اوہنے روحاں وی جھلسائیاں

جیہڑی لو اکلاپے والی شہراں اندر چلے (15)

شہر دا استعارہ شاعران جدید حیاتی دی علامت دے طور تے ورتیا اے تے نویں حیاتی دے دان کپتے عذاباں وچ اکلاپا شامل اے۔ اکلاپے دی گل ہووے تے عارف عبدالمتین ہوراں دا ذکر نہ کیتا جائے ایہہ نہیں سکدا۔ اکلاپے دے مسافر نے اپنی غزل وچ ایس موضوع نوں وکھو وکھ جہتاں نال پیش کیتا۔ کدی ہجر وچ کلے ترفدے وصال دے لمحے اڈیکدے نیں تے کدی من دے اندرون والے احساس اکلاپا بیان کردے نیں۔ ذات دی تنہائی نوں تے من دی ویرانی نوں شعر دارو پ محسوسیاں آہندے نیں کہ:

اپنے چار پھیرے ویکھاں جنگل نیلے باراں

اندر جھاتی پاواں تے تھل گھورن نت ہزاراں (16)

اپنی ذات دے اندر اکلاپے دا احساس اوہناں دے کلام وچ جا بجا ملدا اے۔ اکلاپے وچ گواچی ہر شے نوں اکلاپے دی دھند وچ گواچے نیں۔ ڈاکٹر انعام الحق جاویدا جو کے دو وچ اکلاپے دی وجہ دسدے نیں کہ:

”نویں عہد وچ انسانی تے سماجی رابطے جنی تیزی نال ٹھدے جارہے نیں۔

اکلاپے دا احساس اوئی ای شدت نال ابھر دا آرہیا اے۔ غزل وچ ساہنوں

اکلاپے دیاں دو صورتاں لبھدیاں نیں اک رومانی تے اک انسانی، رومانی

صورت محبوب دے وچھڑن تو بعد ہجر دی کیفیت دی عکاسی کردی اے تے

انسانی صورت اج دے سماج وچ دنیاوی تیز رفتاری دے حوالے نال سائمنے

آندی اے۔ اک اکلا پا جبری اے تے اک اختیاری، اکلا پا مشینی دور دی دین
 اے جنھے بندے نوں بندے توں بے نیاز کردتا اے..... مشیناں دی سنگت
 بندیاں نوں وی مشین بنائی جا رہی اے تے دھڑکدا ہو یا دل ہمدردی دے
 جذبے توں عاری ہوندا جا رہیا اے۔ سوچاں سن ہو چکیاں نیں تے پیسہ اک
 نوں قدر دے طور تے اپنی جگہ بنائی جا رہیا اے۔ ایس صورت حال وچ حساس
 ذہناں دا اکلا پے نال دوچار ہونا اک قدرتی امر اے، (17)

منیر نیازی ہوراں زمانے تے چلن والی ہیری نوں انج غزل دارو پ دتا اے:

ایہ شہر لگدا اے دشت ورگا
 چمک اے ایہدی سراب ورگی
 ہوا اے اجکل سویرے ویلے
 بدلدے موسم دے خواب ورگی (18)

اج دے ویلے سرمائے نوں پوجن والے سماج وچ لوکائی دے رشتے ٹٹ بھج گئے۔ بے یقینی دے ماحول وچ
 انٹرنیٹ تے سوشل میڈیا پاروں لوکائی وچکار پاڑو دھدے جا رہے نیں جہدا نتیجہ اکلا پے دی صورت بگھکتا پیندا اے۔ شاعر
 سب توں ودھ حساس ہوندا اے اوہ اپنے نال لوکائی تے واپڑن والی حالت نوں لفظاں دالبادہ پواکے قاری دے دل تے ذہن
 نوں جھنجھوڑن دا آہر کردے نیں۔

حوالے

- 1- ممتاز الحق، ڈاکٹر، جدید غزل کافی سیاسی و سماجی مطالعہ، دہلی: ایجوکیشنل پبلیشنگ ہاؤس، 1998ء، ص 24
- 2- سلیم کاشغر، سرگی داتارا، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1998ء، ص 35
- 3- رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور: آفتاب پبلی کیشنز، 1974ء، ص 84
- 4- رؤف شیخ، بلداشہر، لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1971ء، ص 48
- 5- رؤف شیخ، شکر دوپہر، لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1992ء، ص 121

- 6- عارف عبدالمتین، پرکھ پڑچول، لاہور: ٹیکنیکل پبلشرز، 1979ء، ص 189
- 7- حکیم ناصر، حکیم ناصر دیاں غزلاں، لاہور: سن، ص 66
- 8- اوہی، ص 117
- 9- ناہید قاسمی، ڈاکٹر، جدید اردو شاعری میں فطرت نگاری، کراچی: انجمن ترقی اردو پاکستان، 2002ء، ص 536
- 10- منظور وزیر آبادی، ویلے تھہ نیاں، لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1978ء، ص 84
- 11- لالاحسن رفیع جواز، غزل مشمولہ، پہچان پنجابی غزلاں مرتب اکرم باجوہ، لاہور: خزینہ علم و ادب، 2000ء، ص 158
- 12- ساتی گجراتی، غزل مشمولہ، پنجابی غزل دے نورتن (مرتب) پروفیسر محمد امین طارق، لاہور: ادارہ پنجابی زبان ادب تے ثقافت 1989ء، ص 125
- 13- منظور وزیر آبادی، دکھ د اصدقہ جاری اے، لاہور: ادارہ فضل حق پرنٹرز، 1992ء، ص 99
- 14- علی محمد ملوک، مورچل دیوں سوچاں، بور یوالہ: مجلس میاں محمد نیو فیشن ہاؤس، 1984ء، ص 91
- 15- اکرام مجید، تے داروگ، فیصل آباد: الرفیق انفضالی پرنٹنگ، 1974ء، ص 126
- 16- عارف عبدالمتین، غزل مشمولہ، غزل تے پنجابی غزل از عبدالحمید سرشار، لاہور: بزم فقیر، 2000ء، ص 210
- 17- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دارالترقی، لاہور: الفیصل ناشران اور تاجران کتب، 2015ء، ص 379
- 18- منیر نیازی، کل کلام، لاہور: ماورا پبلی کیشنز، 1993ء، ص 178

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, Jan.-Dec. 2021, P.

☆ احمد شہزاد

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2021ء، مسلسل شمارہ 5

گریرسن دی پنجابی لسانی کھوج پرکھ

Abstract

The linguistic research of Punjabi language starts with the European scholars. William Jones not only collected information of other Indian languages but also for Punjabi language. Hence, William jotted down the grammar of Punjabi language 1812. One of the important European linguists is Sir George Abraham Grierson who, in the 9th volume of Linguistic Survey of India, included his research on Punjabi linguistics. In this research article, a brief account of Grierson's historical account of Punjabi language, its dialects, and the geographical boundaries have been included. Moreover, different vantage points of the honorary linguists have also been taken into account.

سر جارج ابراہام گریرسن (1851ء-1941ء) ڈبلن، آئرلینڈ دا وسنیک سی (1)۔ ایسے شہرتوں ای اوہنے تعلیم حاصل کیتی۔ زبانوں دے مطالعے ول مغربی رجحان پاروں ڈبلن نے یونیورسٹی توں سنسکرت تے دو جیاں ہندوستانی زبانوں وچ سندھلی تے انڈین سول سروس دے امتحان وچ کامیاب ہو کے بہار وچ مجسٹریٹ لگا۔ ایتھے پنڈاں وچ پھر پھرا کے علاقہ

بہار دیاں بولڑیاں تے علمی کم کیتا پر گریسن دے اصل کم دا مڈھ ایس توں بچھاپی 1894ء وچ مستشرقین دی عالمی کانفرنس وچ متا پکایا گیا پئی جہناں علاقیاں دی مردم شماری کیتی جائے، اوہناں دیاں زبانناں تے بولڑیاں بارے وی کم کیتا جاوے۔ گریسن نے حکومت ولوں ایس کانفرنس وچ حصہ لیا۔ ہندوستانی علاقیاں بارے اوہناں کانفرنس دا ایہ کم مرضی نال اپنے سھاتے لیا تے مردے دم تائیں ہندوستانی زبانناں دے سرناویں پٹھر رجھیار ہیہا۔ حکومت نے 1898ء وچ گریسن نوں سرکار ولوں کم دتا جھدا دفتر سملہ وچ بنیا پر ایہتھوں دی آب و ہواتے حکومت دا دفتر ری رنگ گریسن دی طبع دے خلاف سی ایس پاروں 1903ء وچ اوس پنشن لے لئی تے ایڈے وڈے کم نوں ہتھ پا کے پورے تہ 30 سال ہندوستانی لسانیات دے ڈونگھے سمندر وچ تاریاں لائیاں۔ اٹھاراں جلدوں وچ عالمانہ ’ہندوستانی لسانیات دا جائزہ‘ (Linguistic Survey of India) سامنے آیا۔ کم دے مڈھ بارے اپنی لکھت دے دیباچے وچ لکھدے نیں:

"I was entrusted with the fask of collectin the specimens and of editing them for the press. With the object, the various local officers were instructed to render me the necessary assistance.(2)

گریسن نے اوس ویلے دے ہندوستان دے اڈواڈ علاقیاں دیاں 179 زبانناں تے ساڈھے پنج سو دے لگ بھگ بولڑیاں دا ویرا کیتا۔ گریسن نے علمی جائزے دی تکمیل وچ صرف تے خود دے ماہراں، لغات دے ماہراں تے لسانیات دے ماہراں دیاں کتاباں تے علمی تجریاں توں لاجھ لیتی۔ لسانی جائزے اُتے تہ (30) ورہے (1928ء-1898ء) کم جاری رہیا۔ ’لسانی جائزے دے چھین دا باقاعدہ آغاز 1919ء وچ ہویا‘۔ (3) ایس وڈے لسانی منصوبے نوں تھلے دتے ہوئے یاراں بنیادی تے کجھ ذیلی جلدوں وچ ونڈیا اے۔

گریسن دے سروے دے پنجابی بارے حصے نوں بھاشا و بھاگ پنجاب یونیورسٹی پٹیالانے 1961ء وچ چھاپیا۔ جہنوں الیاس گھمن ہوراں اپنے ادارے پنجابی زبان ثقافت ولوں ’گریسن آن پنجابی‘ دے ناں نال 2001ء وچ چھاپیا۔ 2005ء وچ پروفیسر شوکت مغل ہوراں ’Linguistic Survey of India‘ وچوں لہندا (مغربی پنجابی) دے حصے نوں ’The Siraiiki Language‘ دے ناں نال چھاپیا۔ ہندوستانی لسانیات دے حصہ اول دی جلد 9 دے صفحے 607 توں 730 تک یعنی زبان آ لے حصے نوں انگریزی توں پنجابی وچ ترجمہ محمد عبدالرشید ہوراں اک مقالے دی صورت وچ کیتا۔ (4) گریسن نے ہندوستانی زبانناں دا جھڑا شجرہ بنایا اوہدے موجب 73 فیصد ہندوستانی بولڑیاں داسا کا آریائی لسانی

شجرے نال اے۔ گریرسن نے ہندوستان وچ بولیاں جان والیاں موٹیاں موٹیاں زبانان دے بولن آلیاں دی گنتی وی مٹھ کے اپنے سسے دے لحاظ نال دسی اے اوہناں علاقہ وار زبانان وچ شمال مغربی پاسا (i) ہند کی یاں لہندا یاں مغربی پنجابی (ii) سندھی تے کجھی، جنوبی پاسا۔ مرہٹی، مشرقی پاسا، اڑیا، بنگالی، آسامی، بہار۔ بولڑیاں جیویں: میتھلی، مگھی، بھوج پوری، وچکارلا مشرقی پاسا کوسلی، مشرقی ہندی جس وچ اودھی بگھیلی تے چھتیس گڑھی شامل نیں۔ وچکاردا علاقہ۔ ہندوستانی جس وچ اچی ہندی۔ اردو، بانگڑو، برج بھاشا قنوجی تے بندھیلی شامل نیں۔ پنجابی یاں مشرقی پنجابی دا علاقہ۔ راجستھانی، گجراتی، مارواڑی، مالوی، بے پوری تے میواتی بولڑیاں دا علاقہ۔ جنوبی ہندوسان وچ سرشاسرتی۔ کشمیر تے پنجاب وچ گوجری۔ پہاڑی پاسا پہاڑی گوجری تے نیپالی۔ پہاڑ دا وچکار علاقہ۔ گڑھوالی تے کماون زبان۔ مغربی پہاڑی پاسا۔ چمبہ، کلو، منڈی تے سرمور دیاں بولڑیاں۔ ہندوستان توں باہر پریٹھے دیاں بولڑیاں جیویں: سنہالی نالے لنگا تے مالدیپ دیاں ہور بولڑیاں۔ مشرقی ایشیا تے یورپ دے پٹری واساں دیاں بولڑیاں۔ آریائی زبانان دے ساکے والیاں زبانان وچوں شمال مغربی صوبہ دے دور درازے علاقیاں دیاں بولڑیاں جیویں: کشمیری، شینا تے چترالی ایسے طرح ہنزق ناگرتے گلگت دے علاقے دی اک بولی بروشسکی۔ گریرسن نے پشتو تے بلوچی دا ذکر وی آریائی زبانان دے ساکے نال کیتا اے۔ گریرسن نے لسانیاتی امتیاز نال ہندوستان دیاں زبانان نوں تنان حصیاں وچ ونڈیا۔

1- باہرلیاں زبانان

(الف) شمال مغربی ٹہنی، (1) لہندا (مغربی پنجابی) (2) سندھی، (ب) جنوبی ٹہنی، (1) مرہٹی، (ج) مشرقی ٹہنی، (1) آسامی (2) بنگالی (3) اڑیا (4) بہاری۔

2- وچکارلیاں زبانان،

پوربی ہندی

3- اندرلیاں زبانان

(1) مغربی ہندی (2) پنجابی (مشرق پنجاب) (3) گجراتی (4) راجستھانی (5) بھیلی (6) ناندیشی۔

4- پہاڑی زبانان

(1) مشرقی پہاڑی، نیپالی (2) درمیانی پہاڑی (3) مغربی پہاڑی

لسانیاتی حوالے نال گریرسن ہند آریائی زبانان دے اندرلیاں تے باہرلیاں زبانان دے دو دھڑے ای مٹھدا اے۔ وچکارلی مشرقی ہندی لسانیاتی حوالے نال کوئی اچھی اہمیت نہیں رکھدی۔ گریرسن نے ایہ اندرتے باہر دے دھڑے

آریاواں دے قبیلے جہڑے پہلے آئے تے بعد وچ آئے دی بنیاد اُتے بنائے نیں۔ لسانیات دے ماہراں لسانی تے صوتی گٹناں دی بنیاد اُتے ہند آریائی زباناناں تے بولڑیاں دے تن وڈے تے اہم عہد دے نیں۔ (5)

قدیم ہند آریائی (1500 ق م توں 500 ق م)، وسطی ہند آریائی (500 ق م توں 1000 عیسوی)، جدید ہند آریائی (1000 عیسوی توں ہن تک)۔ گریسن تے پنجابی نوں جدید ہند آریائی زبان متھیا اے۔ جدید ہند آریائی زباناناں دی گروہ بندی وچ ڈھیر سارے اختلاف نیں۔ ہارنلے نے Comparative Grammer of the Gaudian Languages لکھی۔ گوڑ بنگال دا پرانا ناں اے۔ لسانیات وچ گوڑی ماگدھی نوں آکھیا جاندا اے۔ ہارنلے موجب ہندوستان وچ آریہ دو گروہاں وچ آئے۔ دو جا گروہ مرکز وچ وسیا او تھے پہلے توں وسدے آریاواں نوں کڈھ دتا گیا۔ اوہ مغرب جنوب تے مشرق وچ کھل گئے۔ ایس طرح آریائی زباناناں دے دو گروہ باہر لاتے اندر لانیں۔ باہر لا گروہ پرانا تے اندر لا بعد دا اے۔ ہارنلے نے جدید ہند آریائی زباناناں دی گروہ بندی اچ کیتی اے۔

مغربی گوڑی: مغربی ہندی (راجستھانی وی) گجراتی، سندھی، پنجابی، مشرقی گوڑی: مشرقی ہندی (بہاری وی) بنگلہ، آسامی، اُڑیا، شمالی گوڑی: گڑھوالی، نیپالی وغیرہ پہاڑی زباناناں، جنوبی گوڑی: مراٹھی۔ گریسن نے ہارنلے دا نظریہ کجھ واڈھیاں بعد اگھیر یا کر لیا۔ اوہناں باہرلی تے اندرلی گل منی پہلا گروہ وچکار و سدا رہیا تے بعد آلا گروہ تاں پاسے یعنی مغرب، جنوب تے مشرق جا ویا۔ گریسن نے لسانی جائزے دی صورت وچ آؤن والے ویلے دے لسانیات دے ماہراں لئی نوں مُڈھ بھیا۔ کئی مخالف نظریے سامنے آئے گریسن دیاں اُساریاں زباناناں دی شجرہ بندی دے حوالے نال کئی ماہراں اختلاف کیتا۔ پنجابی زبان دی گروہ بندی دے حوالے نال سردار محمد خان، پروفیسر سراج اللہ قریشی، محمد آصف خاں وغیرہ نے گریسن نال کھل کے اختلاف کیتا۔ گریسن دی دی دی ونڈ بارے پروفیسر سراج اللہ قریشی لکھدے نیں:

”اصل وچ ہندوستانی زباناناں دی اندر باہر دی ونڈ جیہڑی گریسن نے کیتی اے اوہ کجھ مہمل جیہی اے۔ گریسن نے اپنے نظریے دی تصدیق لئی کوئی تواریخی دلیل وی نہیں دتی ایسے کر کے اچ توڑی ہندوستانی لسانیات بارے جس ماہرنے وی گل کتھ کیتی گریسن نال اختلاف ای کیتا۔ کیوں جے گریسن نے اپنے نظریے دا مُڈھ لغت دے سر یاں صوتیات تے اسار یا اے جدوں چاہیدا ایہہ سی جے ایس کم لئی زباناناں دی صرف نحو نال مدد لئی جاندی جیہناں لسانی اصولاں نوں گریسن نے باہر لیاں زباناناں دیاں صفتاں دیاں اے حتی گل اے اوہ تھوڑیاں

بہتیاں اندر لیاں زبانوں وچ وی موجود نیں۔ (6)

جھوں تیکر گریسن دی پنجابی زبان دی لسانی کھوج پرکھدا تعلق اے اوہ لسانیات دا پہلا بندہ جس پنجابی نوں لہندے تے مشرقی پنجاب وچ ونڈن دا آہر کیتا، جھدے نال ہمیشہ اختلاف کیتا گیا۔ گریسن نے باہر لیاں زبانوں دے دھڑے وچوں لہندا (مغربی پنجابی) دے علاقے بارے گل کیتی اے:

"Lahnda is the language of the western Punjab to its East it has Panjabi, spoken in the central and Eastern Panjab, and it merges so gradually into that form of speech that it is impossible to fix any clear dividing line between the two. For our present purposes we may take a conventional line running north and south through the East. Central Panjab and call everthing to the East of it Panjabi and everything to the east of it. Panjabi and everything to the west of it Lahnda but it must be understood that the change from one language to the other is so gradual many typical Lahnda peculiarities will be found on the east of the line and many typical Panjabi Peculiarities on the west. The further west we go the less traces we find of Panjabi and may consider Lahnda to be finally established on the Districts of Multan and Jhang." (7)

پروفیسر شوکت مغل گریسن دے LSI دے تعارفی نوٹ وچ لکھدے نیں:

"Today in the Districts of Multan and Jhang, Siraki

is spoken. So the story of Lahndi is actually the story of Siraki."(8)

گریرین پنجابی زبان دی جغرافیائی حد بندی دے حوالے نال لکھیا کہ پنجابی سارے مشرقی پنجاب (بھارتی پنجاب) دی زبان اے۔ علاقے دے شمال وچ ہمالیہ پہاڑ اے، جنوب وچ بیکانیر دے ویران میدان نیں۔ مغرب وچ رچنا دو آب دی بار اے۔ گجرات ضلع دے پھی دے علاقے دے شمالی سرے توں شروع ہو کے، گوجرانوالہ ضلع دے نال نال چھاں دریا کنڈھے تے رام نگرناں دے قصبے دے جنوب ول لکھیر کچھ دے گوجرانوالہ دے جنوبی کنڈھے اپرے ضلع ساہیوال دے شمال کچھ دے ستلج دے کنڈھے ساہیوال دے جنوبی کنارے ت کچھ میل ستلج دے نال نال ریاست بہاولپور دے شمالی کنڈھے اپرے رہیں والے پاسے پنجابی تے مغرب آ لے پاسے نواں لہندا اے۔ گریرین نے پنجابی تے لہندا دے دی ونڈ کر دیاں اے کہ ایہ ونڈ دونوں دی لفظی موہرے رکھ کے کیتی گئی اے۔

زبانوں دی سانجھ بارے گل ہمیش گرامر دے Structure نوں ویکھ کے کیتی جاندی اے سانجھی لفظی یاں لسانی رابطیاں نوں صرف اک زبان دادوجی زبان اُتے اثر دے معنیاں وچ لیا جاند اے۔ LSI وچ پنجابی زبان دی لسانی کھوج پرکھ دے حوالے نال گریرین دیاں کئی گلاں نال اختلاف کیتا جاسکد اے جویں اج دی ہریانوی نوں کھڑی بولی داروپ دسیا اے جس وچ راجستھانی تے پنجابی دارلا اے کھڑی بولی نوں برج بھاشا تے پنجابی دے رلے دا استادسیا نالے پنجابی نوں گجراتی تے راجستھانی آکھیا۔ ایس حوالے نال گریرین دی کھوج متضاد لگدی اے۔ گریرین نے لکھیا کہ لہور دے مغرب وچ بولی جان والی زبان اپنی بہتر تے ڈھب پاروں اندر لیاں بولیاں جہڑیاں دریائے سندھ توں انبالے تائیں پنجابی دے نال نال بولیاں جاندیاں نیں بالکل وکھری اے۔ ایس توں لہندا آکھیا تے باہری زبان منیا۔ مغربی تے مشرقی پنجابی وچ گجھل پاد تے گئے۔ حالانکہ لہندا تے پنجابی نوں وکھ وکھ کیتا ای نہیں جاسکد ا۔ بھاونویں لہندا ہووے، یاں پوٹھوہاری، ماجھی ہووے تے بھاونویں سرائیکی، بھاونویں ملتانی ہووے تے بھاونویں ہندکوہن اوہ پنجابی توہور کچھ وی نہیں۔ اپنی صرف، نچوتے فرہنگ پاروں لہندا تے پنجابی وچ کوئی فرق نہیں۔ گریرین نے پنجابی زبان دی جہڑی حد بندی کیتی اوہدے نال کھلا ڈھلا اختلاف کیتا جاسکد اے۔ جدوں اوہناں اک زبان دادوجی زبان نال سانگ جوڑیا تاں سانجھی لفظی نوں معتبر جاندا نچ ای اوہناں پنجابی تے لہندا دے معاملے وچ کیتا اے حالانکہ زبانوں دی سانجھ Grammatical Structure اُتے ہوندی اے۔ گریرین نے معیاری پنجابی باری دو آب دی بولی نوں آکھیا۔ جس دا گڑھ امرتسر متھیا جاند اے۔ پہلاں انگریز عالماں تے پادریاں لدھیانے دی زبان نوں معیاری آکھیا۔ اوس سے لدھیانہ عیسائی مبلغاں دا گڑھ رہیا۔ اوہناں ایسے نظریے پٹھ پنجابی دے

تو اعداد لکھے گریں موجب پنجابی دی نرول شکل باری دو آب دے اُتلے پاسے دی اے۔ گریں نے پنجابی دردئی تے پشاجی دے اثرات دے سے نیں۔ لہندا نوں خالص دردئی زبان آکھیا اے ایس دے کھلے ڈلھے ساکے دے باوجود وہاں وچ اچہا فرق اے جے اک باہر لے تے دو جی نوں اندر لے گھیرے دی زبان متھیا اے۔ گریں تے لہندا تے ملتانئی وچ فرق وی دسیا کتھے کتھے دونوں نوں اک آکھیا۔ لسانی حوالے لہندا دا اُلا پنجابی ول تے ملتانئی دا اُلا سندھی ول اے جد کے اصلوں پنجابی دے لہجے تے صرف وں خودا ہر پکھ توں اُلا سندھی ول اے تے پنجابی دی پرانے پنجاب اُتے کھلری شکل لہندا اے۔ گریں نے پنجابی زبان دے حوالے نال Standard Language, Dialect, Sub Dialect تے Accent دے نکھیرے وچ کئی لسانی بھلکھے پائے۔ دو آب وچ تے دو آب باری دے اُتلے حصے دی زبان نوں لہندا تے پنجابی دارا آکھیا۔ راوی تے چھاں دے جوڑ توں شمال ول سچے پاسے دی بولی نوں چناہوری تے کھبے پاسے دی بولی نوں تھلو چڑی آکھیا۔

انج دے ہور کئی لسانی پکھاں بارے گریں نال اختلاف موجود اے۔ انج جغرافیائی حد بندیاں وکھ نیں۔ کئی زبانوں دے لہجے مکدے جارہے نیں کئی زبانوں دے لہجے زبان دا درجہ اختیار کر گئی نیں۔ ایس لئی نویں سرے توں انج دے دور وچ لسانیاتی جائزے دی بڑی لوڑ اے۔ گریں بارے محمد آصف خاں لکھدے نیں:

”اک باہروں آئے ”صاحب“، لئی ایہہ ممکن نہیں سی کہ اوہ پاکستان تے بھارت دیاں ساریاں بولیاں جاندا ہوندا۔ اوس نے برصغیر وچ ورتیندیاں 179 بولیاں تے 544 بولیاں دے لسانیاتی پہلوواں بارے اپنی کتاب وچ ویرا دتا ہے۔ ایس پاروں پنجابی جاں کیسے ہور بولی بارے اوہدی رائے نوں اپنی وقعت نہیں دتی جاسکدی کیوں جے ایڈے وڈے کھیتز دیاں اینیاں زیادہ وکھو وکھریاں بولیاں تے بولیاں بارے وڈے توں وڈا لسانیات دا ماہروی نہ تاں صحیح تجزیہ کر سکتا تے نہ ای کوئی کچی تھتھی رائے دے سکتا ہے۔ جے سچ پکھوتوں گریں

صرف کشمیری زبان بارے ودھیرے جان کاری رکھداسی۔“ (9)

گریں نے لسانیاتی جائزے دے مکمل ہوون دے بعد وی لسانی مطالعہ تے کھوج پرکھ اُتے کم جاری رکھیا اپنے پہلے کڈھے ہوئے سٹیاں وچ وادھے کیے۔ ’Linguistic Survey of India‘ اُتے کئی یونیورسٹیاں نے ڈاکٹریٹ دیاں اعزازی ڈگریاں دتیاں۔ برطانوی حکومت نے 1928ء وچ آرڈر آف میرٹ (Order of Merit) دتا۔ جس پاروں اوہدی پنجابی لسانیاتی آدرتے خدمت توں انکار نہیں کیتا جاسکتا۔

حوالے

- 1 فائزہ بٹ، اردو میں لسانی تحقیق، لاہور: مغربی پاکستان اردو اکیڈمی، 2017ء، ص 269
- 2- Grierson, George Abraham- Linguistic Survey of India, Vol, ix (Part I),
Calcutta: 1916, Pg.3-4
- 3 رضیہ نور محمد، ڈاکٹر، اردو زبان و ادب میں مستشرقین کی علمی خدمات کا تحقیقی و تنقیدی جائزہ، لاہور: مکتبہ خیابان ادب،
1985ء، ص 267
- 4 محمد عبدالرشید، پنجابی زبان: لنگوسٹک سروے آف انڈیا، حصہ اول۔ جلد 9 صفحہ 607 توں 730 دا ترجمہ، تحقیقی
مقالہ برائے ایم۔ اے پنجابی، لاہور: اورینٹل کالج جامعہ پنجاب
- 5 گیان چند، ڈاکٹر، عام لسانیات، لاہور: بک ٹاک، 2018ء، ص 840
- 6 لکھے جو کھے، ص 224
- 7- Linguistic survey of India, Vol, I (Part I). Pg. 233
- 8- Linguistic survey of India, Re-edited & Introduction of Shaukat Mughal.
Pg. 26
- 9 محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھو کڑ، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2014ء، ص 127

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 5, Jan.-Dec. 2021, P.

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2021ء، مسلسل شمارہ 5

☆ ڈاکٹر محمد ایوب

قرآن مجید و پوج رُکھاں دا تذکرہ

Abstract

The Quran is the holiest book of Islam. Muslims believe that this book contains guidance on every issue related to their lives. Such as politics, economics, religion and ethics. We get a lot of guidance on every field of life. So that Allah Almighty has created many vegetation on this earth for the survival of his creatures. The purpose of Allah Almighty is only for the creatures to take benefits from it and propagate their lineage. Vegetation have the most share of trees because man gets most of his food from them. Many trees are mentioned in the Quran and the seasons for using them and its benefits are explained in such a way that man can get maximum benefit.

قرآن مجید عربی و پوج القرآن الکریم، اسلام دھرم دی مڈھلی کتاب اے۔ مسلم عقیدے موجب قرآن عربی زبان و پوج لگ بھگ ۲۳ درہیاں و پوج حضرت محمد ﷺ اتے نازل ہويا۔ قرآن نازل ہوون دے عمل نوں ”وجی“ آکھیا جاندا اے۔ ایہہ کتاب مشہور فرشتیاں دے سردار فرشتے حضرت جبرائیل علیہ السلام راہیں حضرت محمد ﷺ اتے نازل ہوئی۔ مسلماناں دا

بنیادی عقیدہ اے کہ قرآن وچ آج تائیں کوئی کمی بیشی نہیں ہوئی تے ایس نوں جگ دی اکواک محفوظ کتاب ہوں داعزاز حاصل اے۔ دنیا وچ کروڑاں دی تعداد وچ چھپن دے باوجود ایس دامتین اک جیہا اے۔

رب نے ایس دھرتی نوں منکھ دے رہن یوگ بناون لئی کئی طرح دیاں نعمتاں پیدا کیتیاں۔ اوہناں نعمتاں وچوں اک ویہشال نعمت رکھاں دی اے۔ رب نے دھرتی اتے سبزہ پیدا کر کے ایس نوں سہین بخشیا۔ جنگلاں دی ہریالی سہین وچ وادھا کردی اے۔ ازل توں رکھاں تے منکھ داسا تھر رہیا۔ [کھاں منکھ نوں خوراک دے نال نال رتاں دے اثر توں بچن لئی پہناواوی دتا۔ مڈھلے منکھ نے جدوں انتی نہیں سی کیتی اوہدوں اوس رتاں دے اثر تے اپنی شرم گاہ نوں ڈھکن رکھاں دے وڈے تے چوڑے پیتیاں دی ورتوں کیتی۔

قرآن پاک وچ رب نے سب توں پہلاں منکھ نوں رکھاں دی پیدائش بارے دسیا۔ اوس دھرتی تے رکھاں نوں کیوں پیدا کیتا۔ دن دامقصد سی کہ منکھ ایہناں رکھاں توں لاجھ چکے تے ایہناں رکھاں تے اپنی ہوند بارے غور و فکر کرے۔ رکھاں دی پیدائش دا ذکر قرآن پاک وچ آج آیا اے:

”أَمَّنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَ أَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا
بِهِ حَدَائِقَ ذَاتَ بَهْجَةٍ ۗ مَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُنْبِتُوا شَجَرَهَا ۗ اللَّهُ مَعَ اللَّهِ
بَلْ هُمْ قَوْمٌ يَعْدِلُونَ“

”بھلا اوہ کون اے؟ جس پیدا کیئے آسمان تے زمیناں۔ پانی ورسایا آسمان توں
تھاڈے لئی تے فیرا ایس راہیں اگائے سوہنے باغ (جنگل) تھاڈے وس وی
نہیں سی ایہناں رکھاں دا اگانا؟ کیہہ اللہ توں دکھ کوئی دو جارت وی شریک اے
ایہناں کماں وچ؟ نہیں! ایہہ لوک سدھی راہ توں ہٹ کے چلن والے
نہیں۔“ (1)

میںہ توں پہلاں دھرتی سکی تے بنجری۔ میںہ منکھی حیاتی لئی پانی داوڈا سادھن اے۔ اتہاس دی گواہی موجب منکھی
رہتل او تھے ودھی جتھے پانی دے سادھن وڈی ماترا سن۔ پانی ہرجانداردی لوڑا اے۔ رب نے منکھ نوں چیتے کروایا کہ دھرتی
دیاں ساریاں رونقناں آسمان توں وسن والے پانی کارن نہیں۔ دھرتی دی تریہہ پانی نے بجھائی۔ مڈھلے منکھ دیاں لوڑاں جنگلی
پھلاں نے پوریاں کیتیاں، آبادی ودھن پاروں خوراک دی گھاٹ سامنے آئی تے واہی نیجی بارے سوچیا گیا۔ زمین کول سی
اوس گٹکاں نوں مٹی اندر دیا۔ یعنی نہی کہ ایہہ اپر لا کامیاب ہووے گا۔

رہی مہر پاروں منکھی اپرلا کامیاب ہويا۔ جو پچیا اوہ اُگيا۔ اک طرح دابی پھٹ پئے۔ رب نے ہر پھل تے رکھ دی دات بخشی، جیہڑا ہوند لئی ضروری سی۔ کیوں جے ہوند پاروں ای نسل اگانہہ ودھنی سی۔ رب نے مینہ دے نال نال جو کجھ ایس دھرتی وچوں فائدے لئی اُگایا اوس نوں انج بیان کیتا:

”أَنَا صَبَبْنَا الْمَاءَ صَبًّا ۝ ثُمَّ شَقَقْنَا الْأَرْضَ شَقًّا ۝ فَأَنْبَتْنَا فِيهَا حَبًّا ۝ وَ
عِنَبًا وَقَضْبًا ۝ وَزَيْتُونًا وَنَخْلًا ۝ وَحَدَآئِقَ غُلْبًا ۝“

”پانی اساں وسایا ہڑ دے ہڑ اس واسطے، دھرتی اس دے پیراں اگے سی ناں
کرنے والی کیتی، اس چوں دانے اساں اگائے، دکھاں کڈیاں ویلاں
کڈیاں، کٹوتے کڈے کھجیاں کڈیاں، بارغ بڑے ای سنگھنے سنگھنے۔“ (2)

قرآن وچ رب آکھیا جن تے انسان اوہدی عبادت کردے نیں۔ تاں ایہہ گل انسانی سمجھ توں باہر اے کہ اوہ
مظاہر قدرت جس نال رب نے کائنات نوں سجایا اوہ ربی عبادت نہ کرے کیوں جے بناون والا وی اوہو رب اے جس جناں
تے انساناں نوں تخلیق کیتا۔ قرآن وچ تاریخاں تے رکھاں دے ذکر دے نال سورج، چن، جنوراں، پہاڑاں دا ذکر ایس
پکھوں ہو یا سارے رب دی وڈیائی تے اپنے عہد ہوون دا ثبوت دیون۔ منکھ لئی نشانیاں نیں۔ جیہڑا رب نوں وحدہ لا شریک
مندا اے۔ اوہ سویرے شام اوس دی پاکی بیان کردا اے۔ اپنی عاجزی دا اظہار کر کے اوس کولوں کرم دی منگ کردا اے۔
جدوں اوہ اوس دی وڈیائی بیان کرنا شروع کردا اے تاں پوری واہ لاه کے وی اوہ اوس دیاں نشانیاں نوں بیان نہیں کر سکدا۔
منکھی دی بے وسی نوں قرآن پاک وچ انج بیان کیتا گیا اے:

”وَلَوْ أَنَّ مَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ
سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ“

”سارے رکھ قلم بن جاون جو دھرتی اتے اگے نیں تے سمندر (دوات) تے
فراہم کرن ہووے سمندر ایہناں نوں سیاہی، فیروی ربی نشانیاں لکھن دا کم
ایہناں توں پورا نہ ہووے۔ بے شک رب زبردست تے حکیم اے۔“ (3)

رکھاں دی اہمیت ہر سہے رہی جی اجو کے سہے سی جدوں ابوالبشر حضرت آدم علیہ السلام نوں پیدا کیتا گیا تاں اوس
توں پہلاں رب نے جنت وچ کچھ رکھ پیدا کیتے۔ جنت دے رکھ وکھو کھن۔ رب نے انساناں دے باپ نوں رکھاں دے
پھل کھاوون دا حکم دتا تے اک خاص رکھ دا پھل کھاوون توں منع کیتا۔

حضرت آدم علیہ السلام تے اماں حوا علیہ السلام جنت وچ سن۔ جنت دے دکھو دکھ پھلاں، میویاں تے ہور حلال شیواں کھا کے حیاتی لنگھار ہے سن۔ قدم قدم اتے ایہناں نعمتاں لئی رب داکر ادا کر دے سن۔ شیطان جوازل توں منکھ داوڈا دشمن سی تے ابدتائیں رہے گا اوس کولوں جریانہ گیا اوس کرا ہے پایا تے اوہناں رب دے ہکلن دے باوجود اوس رکھ دا پھل کھالیا:

”فَوَسَّسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ لِيُبْدِيَ لَهُمَا مَا وُورِيَ عَنْهُمَا مِنْ سَوَائِهِمَا وَ
قَالَ مَا نَهَايَكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ إِلَّا أَنْ تَكُونَا مَلَكَتَيْنِ أَوْ
تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ ۝ وَ قَاسَمَهُمَا إِنِّي لَكُمَا لَمِنَ النَّاصِحِينَ ۝
فَدَلَّيَهُمَا بِغُرُورٍ ۱ فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوَائُهُمَا وَ طَفِقَا
يَخْصِفْنَ عَلَيْهِمَا مِنْ وَّرَقِ الْجَنَّةِ ۱ وَ نَادَيْهُمَا رَبُّهُمَا أَلَمْ أَنهَكُمَا عَنْ
تِلْكَ الشَّجَرَةِ وَ أَقُلَّ لَكُمَا إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَدُوٌّ مُبِينٌ ۝“

”مڑ شیطان اوہناں نوں ورغلا یا کہ اوہناں دیاں شرم گاہاں جواک دو جے توں لکوائیاں گئیاں سن۔ اوہناں سامنے کھول دتیاں جاوےں۔ شیطان آکھیا کہ رب تہانوں روکیا اوس رکھ توں۔ ایس دا کارن ایس گل توں دکھ ہو رکھ نہیں کہ تسیں فرشتے نہ بن جاؤ تے تہانوں ابدی حیاتی نہ مل جاوے۔ میں تہاڈا سچا خیر خواہ آں۔ اوس قسم کھا کے آکھیا۔ ہولی ہولی دھوکے نال اوس اوہناں نوں اپنے نال ملایا۔ انت جدوں اوہناں اوس رکھ دا مزہ چکھیا تاں کھل کے ستر اک دو جے دے سامنے۔ ڈھکن لگے اپنے سریراں نوں جنت دے پتیاں نال۔ فیر رب نے اوہناں نوں آکھیا کہ میں تہانوں روکیا نہ سی ایس رکھ توں تے آکھیا نہ سی کہ شیطان دشمن اے تہاڈا کھلم کھلا۔“ (4)

حضرت موسیٰ علیہ السلام رب دے جلیل القدر نبی سن۔ اوہناں دالقب کلیم اللہ سی۔ اوہ رب نال طور پہاڑ اتے جا کے گل بات کر دے سن۔ کئی ورھے ایسے پہاڑ اتے ربی عبادت وچ رجھے رہے۔ جدوں نبوت ملی تاں اوس ویلے اک رکھ توں آواز آئی:

”فَلَمَّا آتِيهَا نُودِيَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبْرَكَةِ مِنَ
الشَّجَرَةِ أَنْ يُمُوسَى إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ ۝“

”حضرت موسیٰ علیہ السلام اوتھے (طور پہاڑ اتے) اڑے تاں آواز آئی وادی دے سبے پاسیوں پوتر تھان دے اک رکھ توں پکاریا گیا کہ اے موسیٰ علیہ السلام میں اللہ آں، رب سارے جہاناں دا۔“ (5)

نبیاں دے سردار، خاتم الانبیاء رحمۃ اللعالمین حضرت محمد ﷺ نے رکھاں دی بہت اہمیت دی اے۔ کدے آکھیا رکھ لانا صدقہ جاریہ اے کدے آکھیا رات نوں ایہناں نوں نہ چھانگو۔ کیوں جے ایہہ سماں رکھاں دے آرام دا ہوندا اے۔ آپ ﷺ دی رحمت انساناں توں وکھناتا، جمادات تے حیوانات لئی وی اے۔ بیعت الرضوان اک رکھ تھلے ہوئی۔ قرآن مجید وچ ارشاد اے:

”لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا“
 ”رب خوش ہو گیا مومنوں تھی، جدا وہ بیعت کر رہے سن رکھ تھلے۔ رب جاندا اے اوہناں دے دلاں دے حال۔ ایس پاروں اوہناں اتے سکون نازل کیتا تے انعام و جھوں دتی فتح۔“ (6)

رکھ منکھی حیاتی وچ پیروں پیرا خیری ساہواں تک چلے نیں، منکھ حیاتی دیاں کئی لوڑاں ایہناں توں پوریاں کر دا اے۔ منکھ دے ایہہ ازلی ساتھی مرن توں پچھوں وی اوس داسا تھ نہیں چھڈ دے۔ قیامت والے دیہاڑے جدوں منکھ حیاتی دے کرماں دا حساب کتاب دیوں پچھوں دوزخیاں جنت وچ جاوے گا۔ اوتھے وی رکھ اوس دے نال ہون گے۔ دوزخیاں لئی کنڈھیاں والے رکھاں دا بھوجن ہووے گا۔ رب نے کیوں دوزخیاں دی خوراک داسا دھن ای نہیں دسیا سگوں وستھار نال دسیا کہ ایہہ رکھ کیوں دا اے؟ تے ایہہ پیدا کتھے ہوندا اے؟ گل ایی ای سی کہ منکھ کراہے نہ پیوے۔ ربی فرمان اے:

”أَذْلِكَ خَيْرٌ نَزْلًا أَمْ شَجَرَةُ الزُّقُومِ ۝ إِنَّا جَعَلْنَاهَا فِتْنَةً لِلظَّالِمِينَ ۝
 إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ ۝ طَلْعُهَا كَأَنَّهُ رُءُوسُ الشَّيْطَانِ ۝ فَإِنَّهُمْ لَأَكَلُونَ مِنْهَا فَمَا لُؤَنَ مِنْهَا الْبُطُونَ ۝ ثُمَّ إِنَّ لَهُمْ عَلَيْهَا لَشَوْبًا مِّنْ حَمِيمٍ ۝“

”زقوم دے رکھ دی دعوت بہوں چنگی اے؟ فتنہ بنایا ظالماں لئی ایس رکھ نوں اساں۔ دوزخ دی پاتال وچوں نکلد اے ایہہ رکھ تے ایس دے پھل نیں

شیطان دے سرور گے۔ دوزخی لوک بھرن گے ڈھڈھالیس نوں کھا کے تے پیوں
گے اُبلدا ہو یا پانی“۔ (7)

رب دا اپنی منکھتا دے نال ایس توں ودھ پیار ہو رکیہ ہوسکد اے کہ اوس دی اچھا اے کہ اوس دی منکھتا کرا ہے نہ
پوے۔ دنیا وچ حیاتی اوس دیاں متھیاں حداں اندر گزارے تاں جے سماج اندر کسے خرابی دا جنم نہ ہووے، منکھ نوں ابدی
حیاتی وچ اوس دی خوراک دین توں بعد کرا ہے پین والے نال ہون والا سلوک دسیا۔

کئی اچرج گل اے کہ چنگے کماں دی پریرنائی رکھاں دی ورتوں کییتی گئی۔ جہاں ربی حکماں تحت حیاتی لنگھائی رب
نے اوہناں نوں جنت دی خوش خبری سنائی۔ جنت واسی جیہڑے رکھ ویکھن گے۔ اوہ رکھ دوزخ دے رکھاں توں بالکل
وکھرے ہوون گے۔ رب نے ایہناں نوں جنت دا باغ آکھیا اے۔ ایہو ای نہیں رب نے قرآن پاک وچ کئی تھاواں اتے
سوہنے ڈھنگ وچ جنت دا نقشہ کھچیا۔ مقصد اے کہ منکھتا کرا ہے نہ پوے۔ قرآن پاک وچ رب نے جنت وچ رکھاں دے
ذکرتوں وکھ دودھ شہد دیاں نہراں، پھلاں نال لدیاں ٹہنیاں، رنگ برنگے سوہنے پنچھی تے اوہناں دیاں سوہنیاں آوازاں دا
ذکر کیتا اے۔ رکھاں دی اہمیت ویکھدیاں سو جھواناں رکھاں نوں علامتاں و جھوں سماج دی اصلاح لئی ورتیا، آکھیا گیا:

میں سو سو رکھ پئی لاواں   رکھ تاں ہرے بھرے
مانواں ٹھنڈیاں چھاواں   چھاواں کون کرے (8)
قرآن پاک وچ رکھاں نوں بطور علامت چنگی گل تے ماڑی گل لئی ورتیا گیا:

”الْمُ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا
ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ ۝ تُؤْتِي أُكْلَهَا كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّهَا ۝ وَ
يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ“

”کیہ تساں تکیا نہیں کہ رب نے کلمہ الطیبہ نوں کس چیز نال تشبیہ دتی اے؟ ایس
دی مثال اک اجھے چنگی ذات والے رکھ دی اے۔ جس دیاں جڑاں دھرتی اندر
ڈونگھیاں وچ ہوون تے ٹہنیاں ہوون امبر تائیں۔ اوہ پھل دے رہیاں ہوون
حکم ربی پاروں۔ منکھتا دی ہدایت لئی رب نے ایہہ مثالاں دتیاں نیں۔“ (9)

حیاتی لئی غدا اُھلی شے اے۔ ایہہ طاقت دا سوما اے۔ ہر جاندار ہوندا لئی تے حیاتی اگے ٹورن لئی ایس دی ورتوں
کردا اے۔ جاندار اپنی خوراک آپوتیا رکردایاں اپنے چوگردے نوں بنائی صورت وچ حاصل کردا اے۔ جنور پہلاں بھتہ

کھاندے تے مڑا لیس ہضم شدہ خوراک نوں انسان لئی دودھ یاں گوشت دی شکل وچ دان کردے نیں۔ نباتات زمین، پانی تے روشنی توں اپنی خوراک حاصل کردیاں نیں مڑ پھلاں، پھلاں دے روپ وچ انسان ایہناں دی ورتوں کردا اے۔ کئی نباتات دیاں جڑاں، پتے، پھل، پھل تے جڑاں کسے نہ کسے روپ وچ انسانی خوراک دا حصہ بندے نیں، قرآن مجید وچ جنہاں نباتات دا ذکر آیا اے۔

زیتون دار کھ بجرہ روم دے آسے پاسے آپ مہارے اگدا اے۔ یورپ دا جنوب مشرقی، مغربی افریقہ، شمالی افریقہ دے ساحلی علاقے تے شمالی ایران دی اہم پیداوار اے۔ ایس رکھ دے پھل توں تیل کڈھیا جاند اے۔ جیہڑا کئی دواواں وچ خام مال و جھوں ورتیا جاند اے کئی تھاواں کھان دے تیل و جھوں ورتیا جاند اے۔ سریراتے لگی سٹ بے کر پیڑ دیوے تاں زیتون دے تیل دی مالش کیتی جاندی اے۔ قرآن وچ کئی تھاواں اتے ایس رکھ دا ذکر آیا اے:

”هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لَكُمْ مِنْهُ شَرَابٌ وَمِنْهُ شَجَرٌ فِيهِ
تُسِيمُونَ ۝ يُنْبِتُ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعَ وَالزَّيْتُونَ وَالنَّخِيلَ وَالْأَعْنَابَ وَ
مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ۝“

”اوہو ای اے بدلاں وچوں پانی گھل دا اے تہاڈے واستے، اوہ پینے دے وی
کم آوے اوہ سے پاروں جنگل، جنگل رکھ ہوندے نیں وچ جنہاں دے ڈنگر
چارو۔ اوہ سے نال ای اوہ تہاڈے کھیت اگائے تے زیتون، کھجوریں، دا کھان
ہور ہر جنسے میوے، اس دے وچ ضرور پتے نیں سوچن والے لوکاں

واستے۔“ (10)

دھرتی دی زرخیزی توں پورا پورا لالچ چکن لئی پانی دا ہونا ات ضروری اے۔ اوہ علاقے جتھے رکھاں لئی لوڑیندی ماترا
وچ پانی نہیں ملدا او تھے ایس گھاٹ نوں مینہ پورا کردا اے۔ رب اسان توں پانی ورساند اے جو منکھ دے پیون تے واہی
نیجی لئی ورتیا جاند اے۔ ایس پاروں جنگل ہوند وچ آندے نیں جنہاں وچ منکھ ڈنگر چاردا اے تے اپنیاں دودھ گوشت دیاں
لوڑاں پوریاں کردا اے۔ ایسے پاروں رب نے کھیتاں وچ زیتون، کھجوریں تے کئی ہور میوے اگائے۔ رب نے عقل رکھن
والیاں نوں سوچن دی دعوت دتی:

”وَ أَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ فَأَسْكَنَتْهُ فِي الْأَرْضِ وَ إِنَّا عَلَى
ذَهَابٍ بِهِ لَقَدِيرُونَ ۝ فَأَنْشَأْنَا لَكُمْ بِهِ جَنَّتٍ مِّنْ نَّخِيلٍ وَ أَعْنَابٍ لَّكُمْ

فِيهَا فَوَاكِهُ كَثِيرَةٌ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ ۝ وَشَجَرَةً تَخْرُجُ مِنْ طُورِ سَيْنَاءَ
تَنْبُتُ بِالذُّهْنِ وَصَبْغٍ لِّلْأَكْلِينَ ۝“

”اسماناں توں پانی وی تاں اسماں وسایا اک اندازہ رکھ کے دھرتی اندر فیر
اسانوں ٹھہرایا۔ اس نوں موڑے جانا وی وس ساڈے ہے وے۔ او سے پانی
پاروں اسماں تہاڈے واستے زیتونے دے باغ اگائے، کھجیاں دے وی،
داکھاں دے وی، او ہناں وچ تہاڈے واستے میوے رجویں تسی جہاں نوں
کھاندے ہے، او، تے اوہ رکھ وی جو سینائی طورے والی ونڈے ہوندا، لے کے
تیل اوہ اگداساں کر کے کھا ہدا جاندا۔“ (11)

دھرتی دی زرخیزی لئی مینہ ای کافی نہیں سگوں ربی اصول اے کہ خاص سے لئی بی دھرتی دی لکھ وچ رہندا فیر ربی حکم
پاروں پھٹ داتے دھرتی داسینہ پاڑ کے باہر آ کے اپنی ہوندا اعلان کردا اے۔ دکھو دکھ تھواواں اتے رب نے پھل تے میوے
پیدا کیتے۔ جہاں دی ورتوں پاروں دھرتی اتے منکھی حیاتی برقرار اے۔ ہر میوہ تے ہر رکھ ہر تھان تے موسم وچ نہیں
پھدے۔ ایہدے پھٹن نال خاص قسم دی مٹی، پانی دی مقدار تے درجہ حرارت دی لوڑا اے:

”أَنَا صَبَبْنَا الْمَاءَ صَبًّا ۝ ثُمَّ شَقَقْنَا الْأَرْضَ شَقًّا ۝ فَأَنْبَتْنَا فِيهَا حَبًّا ۝ وَ
عِنَبًا وَقَضْبًا ۝ وَزَيْتُونًا وَنَخْلًا ۝ وَحَدَآئِقَ غُلْبًا ۝ وَفَاكِهَةً وَأَبًّا ۝
مَتَاعًا لَّكُمْ وَلِأَنعَامِكُمْ ۝“

”پانی اسماں وسایا ہڑ دے ہڑ اس واستے، دھرتی اس دے پیراں اگے سی ناں
کرنے والی کیتی، اس چوں دانے اسماں اگائے، داکھاں کڈیاں ویلاں
کڈیاں، کٹوتے کڈے کھجیاں کڈیاں، باغ بڑے ای سنگھنے سنگھنے، میوے
کڈے گھاہ اگائے، لوڑ تہاڈی تے ڈنگراں دی۔“ (12)

دھرتی انسان دی خوراک دیاں لوڑاں پوری کردی اے۔ دھرتی اتے انساناں توں دکھ ہو جاں داراں دی خوراک
لوڑاں کتھوں پوریاں ہوندىاں نیں۔ دھرتی اتے پچھی تے ہو مال ڈنگراں دی ہوندا اے دھرتی اوہناں نوں وی خوراک فراہم
کردی اے۔ جیویں پچھی پھل یاں اناج دے دانے کھاندے نیں تے مال ڈنگراں لئی رب نے دھرتی اتے دکھو دکھ قسماں
دے گھاہ پیدا کیتے نیں۔

”وَ التَّيْنِ وَ الزَّيْتُونِ ۝ وَ طُورِ سَيْنِينَ ۝ وَ هَذَا الْبَلَدِ الْأَمِينِ ۝“
 ”سونہہ انجیر دی تے نالے زیتونے دی وی، سینا دے کوہ طور دی سونہہ ایس، امن
 اماناں والی اس نگری دی سونہہ ایس۔“ (13)

رکھاں دی مہانتا وچوں زیتون مہان تے پوتر رکھ اے جس دی پوتر تانوں مکھ رکھ کے رب نے ایس رکھ دی سونہہ
 کھاہدی، ایہہ کوئی معمولی رکھ نہیں۔ ایس دے فائدے بے شمار نہیں۔ ایس رکھ دے تیل دی ورتوں وکھو وکھ ڈھنگاں وچ ہر
 علاقے وچ کیتی جارہی اے:

”فَأَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا نُّخْرَجُ مِنْهُ حَبًّا مَّثَرًا كَبَابًا وَ مِنَ النَّخْلِ مِنْ
 طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ وَ جَنَّاتٍ مِنْ أَعْنَابٍ وَ الزَّيْتُونُ وَ الرُّمَّانُ مُشْتَبِهًا
 وَ غَيْرَ مُتَشَابِهٍ“

”اس دے وچوں اک نوں ہریاول ای رکھے اک چوں دانے تہواں تہواں
 کڈھے، کھجوں، گانھے، پنوندے، گچھے باغ انگوری تے زیتونی اتے اناری،
 اک دو جے نال رلدے وی تے ناہ رلدے وی۔“ (14)

دھرتی وچ جو پچیا جائے دھرتی اپنی لکھوں اوہو باہر کڈھدی اے۔ حیرانی ہوندی اے جدوں بیجی گئی شے نال رلدی
 ملدی کوئی ہو شے اگی دے۔ ایس نوں جڑی بوٹی آکھیا جاندا اے۔ جیویں گنڈھیاں وچ گنڈھیاں، تے کنکاں وچ
 پگھاٹ ہوندی اے۔ ایس داکھ کارن بیجے گئے بی وچ ایہناں جڑی بوٹیاں دے بی داہونا یاں پنچھیاں ایہناں جڑی بوٹیاں
 دے بی کھاہدے تے فیروٹھ اوس کھیت وچ کیتی جتھے تسی کجھ کاشت کر رہے ہوؤ۔

عربی وچ کھجور نوں ”النخيلة“ آکھیا جاندا اے۔ (15)
 حضرت عبداللہ بن عمرؓ روایت کردے نیں:

”اسیں صحابہ رسول خدا ﷺ دی خدمت وچ حاضر سن، اوس سے آپ ﷺ دی
 سیوہ وچ کھجور دا گابھ پیش کیتا گیا۔ آپ ﷺ نے فرمایا کہ رکھاں وچوں اجیہا
 رکھ اے جو مسلم مرد وانگ ہوندا اے۔ اوس دے پتے جھڑ دے نیں۔ دسواہ
 کیمڑا رکھ اے؟ سارے لوک جنگلی رکھاں بارے سوچن لگ پئے۔ میرے من
 وچ ایہہ گل آئی کہ ایہہ رکھ کھجور اے۔ میں سوچیا آکھ دیواں، جدوں اکھ اتے

جھات پائی تاں میں اکٹھ وچوں سب توں نکاساں ایس لئی میں چپ رہیا۔ فیر
 نبی پاک ﷺ نے فرمایا ایہہ کھجور دار رکھ اے۔ میں ایہہ گل اپنے والد حضرت عمرؓ
 نوں دی تاں اوہناں آکھیا کہ اے عقل مند جے توں آکھ دتا ہوندا تاں بہوں
 چنگی گل ہوناسی۔“ (16)

کھجور نوں مرد مسلم نال تشبیہ دیون توں اندازہ لایا جاسکد اے کہ مسلمان وچ خیر کٹ کٹ کے بھری ہوئی اے۔
 ایس دی چھاں کھجور وانگوں ہمیش رہندی اے۔ ایس دا پھل سوہنا ہوندا اے۔ ایس نوں خشک تے تر دونوں حالتاں وچ کھا ہدا
 جاسکد اے۔ ایس رکھ دے تے نوں مکاناں وچ شہتیر وچوں استعمال کیتا جاندا اے۔ پیتیاں توں لکھے تے چٹائیاں بنائیاں
 جانیاں تے چھاں توں رسیاں بندیاں نیں۔ گٹکاں اونٹاں دی خوراک وچوں کم آندیاں نیں۔
 رب اوہ ویہشال ہستی اے جیہڑے بندے نوں بے موسمی پھل تے میوے عطا کردی اے۔ اس سے جدا وہ نراش
 ہو جاندا اے ہر پاسیوں۔ کھاؤن دا کوئی سادھن نہیں، بھکھ توں دکھ و ڈا خوف اس الزام دا اے جیہڑا لوکاں نے لانا اے تے
 جس پاروں اپنی تے پیو دادے دی عزت نوں داغ لگ جاندا اے۔ پر ربی حکمت اے کہ اوہ اپنے بندیاں نوں کلیاں نہیں چھڈ
 داتے اس تھاؤں رزق دیندا اے جتھے منکھی سوچ اپڑوی نہیں سکدی۔ کیول ایہو ہی نہیں بدنامی توں بچن لئی راہ وی دسدی
 اے:

”يُنْبِتْ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعَ وَالزَّيْتُونَ وَالنَّخِيلَ وَالْأَعْنَابَ وَمِنْ كُلِّ
 الثَّمَرَاتِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ“
 ”اوسے نال ای اوہ تہاڈے کھیت اُگائے تے زیتون، کھجوراں، داکھاں ہو رہ
 جنسے میوے، اس دے وچ ضرور پتے نیں سوچن والے لوکاں واستے۔“ (17)

رب منکھ نوں رزق وی دیندا اے تاں اوس دیاں لوٹاں نوں مکھ رکھ کے انگاں دے وکاس لئی اناج سریریک لوٹاں
 نوں پورا کردا اے تے اناج نوں پکاؤن لئی تیل وی رکھاں توں فراہم کردا اے۔ مٹھے دیاں لوٹاں لئی پھل تے کھجوراں اوس
 پیدا کیتیاں تے سریر نوں مضبوط بناؤن، قوت مدافعت پیدا کرن تے سردی توں بچاؤن لئی میویاں دی دات وی اوسے بخشی
 اے۔ انسان نوں مت سکھاؤن لئی رب رکھاں نوں مکھ رکھ کے احکامات جاری کیتے۔ کچھ لوک بڑے کاہلے ہوندے نیں۔ اوہ
 ہر کم جلد بازی پر کرنا لوچدے تے وڈا نقصان کر لیندے نیں۔ کسے بندے باغ لایا۔ ربی رحمت پاروں رکھاں دیاں ڈالیاں
 پھل نال بھر گئیاں۔ اوس بندے لالچ وچ آکے کچھ پھل توڑ لئے تے وڈا نقصان چکیا۔ اوس دے کچھ پھل توڑن توں سوچن

والیاں لئی سبق اے کہ پھل پکے توڑی دے نیں تاں جے کٹھی چنگی مل سکے۔

”فَاخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا نُّخْرَجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَرَاكِبًا وَمِنَ النَّخْلِ مِنْ
طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ وَجَنَّاتٍ مِنْ أَعْنَابٍ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُشْتَبِهًا وَ
غَيْرَ مُتَشَابِهٍ انظُرُوا إِلَى ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَيَنْعِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَُمْ لَآيَاتٍ
لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ“

”اس دے وچوں اک نوں ہریاول ای رکھے اک چوں دانے تہواں تہواں
کڈھے، کھجیوں، گابھے، پنوندے، گچھے باغ انگوری تے زیتونی اتے اناری،
اک دو جے نال رلدے وی تے ناہ رلدے وی پھل نوں ویکھو مڑ ویکھو اوہ
جدوں پکیندے، منن والے لوکاں واستے نکلتے ایہناں اندر نیں۔“ (18)

رب نے منکھ نوں اک ہور ڈھنگ وچ سوچن دی دعوت دتی اے کہ منکھ نے دھرتی وچ بی بیجیاں رب نے اپنی
قدرت پاروں اوس وچوں بوٹا اُگایا اوس نوں کئی کئی دانے پئے یاں پھل لگے۔ جو اک دو جے نال رلدے وی سن تے نہیں
وی۔ فیر انسان نوں گوہ کرن نوں اکھیا کویں بینہ ہیری تے دو جے موسمی اثرات توں بچا کے رب اوس پھل نوں پکن دی حالت
تائیں لے گیا۔ تاں جے لوک ویکھن، سوچن، تے رب دی وڈیائی منن تے بیان کرنا۔

عربی وچ ہیری نوں سدرہ آکھیا جاندا اے۔ (19)

”إِنَّ أَدَمَ لَمَّا اهْبَطَ إِلَى الْأَرْضِ كَانَ أَوَّلَ بَشِيٍّ أَكَلَ مِنْ ثَمَارِهَا
النَّبَقُ“

”جدوں حضرت آدم علیہ السلام نوں جنت وچوں زمین اتے اتاریا گیا تاں
آپ نے دھرتی دے پھلاں وچوں جو پھل سب توں پہلاں کھادا اوہ بیر
سی۔“ (20)

بیر تے ہیری دا ذکر نبی پاک ﷺ نے فرمایا۔ آپ ﷺ نے معراج والی رات سدرۃ المنتہیٰ نوں ویکھیا جس اتے بیر
لگے ہوئے سن۔ میدانی علاقے دا اجیہا رکھا اے جس دا پھل لوک شوق نال کھاندے نیں۔ البس دے پتے اونٹ تے بکریاں
دی خوراک بندے نیں تے لگراں بالن دے کم آندیاں نیں۔

رب اپنی ہوند نوں کئی طرح ظاہر کردار ہیا۔ کدے حضرت ابراہیم علیہ السلام نوں آگ وچوں جیوندیاں کڈھے،

کدے حضرت اسماعیل علیہ السلام دی تھاں دبنے دی قربانی کر کے تے کدے حضرت موسیٰ علیہ السلام نال گل بات کر کے تے اپنی تجلی دکھا کے۔ جس دی تاب حضرت موسیٰ علیہ السلام نہ جھل سکے۔ رکھ سڑ کے سواہ ہو گیا تے موسیٰ علیہ السلام بے ہوش۔ پروارے وارے جائے اپنے سوہنے آخری نبی دے جنہاں کھل کے رب داد پدار کیتا تے جنت دیکھی جتھے ہر پاسے نورای نور سی۔ رکھ دھرتی داشنگار نیں۔ ایہہ شنگھار قادر نے اپنے بندے لئی کیتا اے۔ صدیاں تک آدم ذات ایہناں رکھاں پٹھ پلدی رہی۔ دھرتی دے چے چے اتے کھلے ایہہ نگینے دھرتی اتے بندیاں لئی کلاوی بنے تے جلاوی۔ رکھ گھراں دے فرنیچر، سمندری جہازاں دے تختیاں تے بالن داسوماوی نیں۔ برکھا داسادھن وی نیں، کھیتی لئی مینہ لیاندے تے صدق نال ہڑھ توں بچاندے نیں۔ قرآن پاک وچ رب نے ایہناں نوں ساڈے لئی بالن داسادھن بنایا۔

حوالے

- 1- قرآن مجید، سورۃ النمل، آیت 60
- 2- قرآن مجید، سورۃ عبس، آیت 25 تا 30
- 3- قرآن مجید، سورۃ لقمان، آیت 27
- 4- قرآن مجید، سورۃ الاعراف، آیات 20 تا 22
- 5- قرآن مجید، سورۃ القصص، آیت 30
- 6- قرآن مجید، سورۃ الفتح، آیت 18
- 7- قرآن مجید، سورۃ الصافات، آیات 62 تا 67
- 8- ورثے دی چھاں، محمد ایوب، ڈاکٹر، ورثے دی چھاں، لاہور: ادارہ پنجابی لکھاریاں، 2019ء، ص 56
- 9- قرآن مجید، سورۃ ابراہیم، آیات 24 تا 25
- 10- قرآن مجید، سورۃ النحل، آیت 10 تا 11
- 11- قرآن مجید، سورۃ المؤمنون، آیت 18 تا 20
- 12- قرآن مجید، سورۃ عبس، آیت 25 تا 32

- 13 قرآن مجید، سورۃ التین آیت 1 تا 3
- 14 قرآن مجید، سورۃ الانعام، آیت 99
- 15 القاموس الوحید، مولانا عمید الزمان قاسمی کیرانوی، القاموس الوحید، لاہور: ادارہ اسلامیات، 2019ء، ص 1285
- 16 غلام رسول سعیدی (شرح صحیح بخاری)، بشرح صحیح بخاری، لاہور: شبیر برادرز، 2016ء مئی، حدیث 2811
- 17 قرآن مجید، سورۃ النحل، آیت 11
- 18 قرآن مجید، سورۃ الانعام، آیت 99
- 19 عمید الزمان قاسمی کیرانوی، القاموس الوحید، ص 1271
- 20 غلام رسول سعیدی، شرح صحیح بخاری، حدیث 2018، ص 220

CHATNAR

Research Journal

Department of Punjabi Language & Literature
Lahore College for Women University, Lahore-Pakistan
2021